

Safavid period markers of Innovations in the Architecture and Urban Spaces of Isfahan²

Negar Yousefi , PhD Candidate, Department of Architectural Engineering, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Reza Sameh (**Corresponding Author**), Assistant Professor, Department of Architectural Engineering, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Email: rsameh@arc.ikiu.ac.ir

Fariborz Karimi , Assistant Professor, Department of Architectural Engineering, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Seyed Rahman Eghbali , Associate Professor, Department of Architectural Engineering, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

Abstract

The *Safavid* period is characterized by transformations across a range of fields, including significant innovations in architecture, with Isfahan emerging as a particularly important site for the development of new forms of expression. The present article seeks to identify markers of the *Safavid* period on the basis of innovations in the architecture and urban spaces of Isfahan. It asks which markers of these innovations can be gained that are designable as markers of the Safavid period and therefore serve as a basis for identifying manifestations of modernity during this time. Modernity has generally been viewed as an imported phenomenon. The significance of this study lies particularly in its contribution to clarifying the beginnings of the modern era in Iran. Systematic review of the research literature and thematic analysis were employed in two stages: first, to collect the identified innovations and, second, to extract their markers. Findings indicate six such markers. Together, they depict the *Safavid* period as a new era characterized by the relative predominance of secular concerns, greater openness in public spaces, and increased engagement with the wider world. Within this context, people assumed a distinctive position through their role in the representation of government, their entry into new spheres, their exposure to new rights, and the emergence of the individual as a significant social presence.

Keywords: *Safavid* period, innovation, architecture, urban space, Isfahan.

Authors retain the copyright. This is an open access article distributed under [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

² This article is based on the first author's doctoral dissertation in architecture at Imam Khomeini International University, entitled "Explaining Innovations in the Architecture and Urban Spaces of *Safavid* Isfahan and Comparing Their Markers with the Characteristics of Contemporary Modernity in Europe." The dissertation is being conducted under the supervision of the second and third authors, with the fourth author serving as advisor.

سال ۵۸ - شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۱۶ - بهار و تابستان ۱۴۰۵، ص ۱۷۰ - ۱۳۱	HomePage: https://jhistory.um.ac.ir
شاپا چاپی X ۷۰۶ - ۲۲۲۸	شاپا الکترونیکی ۴۳۴۱ - ۲۵۳۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۰۶
نوع مقاله: پژوهشی	DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2026.96249.1415

شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاهای شهری اصفهان^۱

نگار یوسفی

دانشجوی دکتری گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

دکتر رضا سامه

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)

Email: rsameh@arc.ikiu.ac.ir

دکتر فریبرز کریمی

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

دکتر سید رحمان اقبالی

دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

چکیده

دوره صفوی با تحولاتی در حوزه‌های مختلف و از جمله نوآوری‌هایی در معماری شناخته می‌شود و در آن اصفهان نقطه‌ای مشخص در بروز تغییرات تازه است. مقاله حاضر دستیابی به شناسه‌هایی از این دوره را بر مبنای نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان مدنظر دارد و به دنبال پاسخ این پرسش است که چه شناسه‌هایی از این نوآوری‌ها می‌توان احراز کرد که در جایگاه شناسه‌ای از دوره صفوی قابل طرح باشند و مبنایی برای شناسایی نمود تجدد در دوره صفوی به دست دهند. تجدد عموماً در جایگاه امری وارداتی دیده شده و اهمیت این پژوهش به‌ویژه در کمک به تبیین آغاز دوران مدرن در ایران است. روش‌های مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش و تحلیل مضمون در دو مرحله گردآوری نوآوری‌ها و استخراج شناسه‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند. یافته‌ها بر شش شناسه دلالت می‌کنند. آن‌ها دوره صفوی را زمانه‌ای نو با غلبه نسبی امور غیر مذهبی و گشایش در فضاهای عمومی و ارتباط با جهان نشان می‌دهند که در آن مردم از حیث نقش آن‌ها در نمایش حکومت، ورودشان به عرصه‌های تازه، آشنایی با حقوقی جدید و مطرح شدن فرد جایگاهی ویژه داشتند. **کلیدواژه‌ها:** دوره صفوی، نوآوری، معماری، فضای شهری، اصفهان.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان تبیین نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و تطبیق شناسه‌های آن با ویژگی‌های مدرنیته هم‌زمان در اروپا در رشته معماری دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) است که به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و مشاوره نویسنده چهارم در حال انجام است.

مقدمه

دوره صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ق) با مشخصاتی نظیر تغییر در ساختار سیاسی، دگرگونی‌های فرهنگی و گسترش روابط خارجی شناخته می‌شود و با نوآوری‌هایی در حوزه معماری همراه بوده است. نوآوری امر تازه و متفاوت با قبل است که می‌تواند کم‌وبیش متحول‌کننده باشد. ضرورتاً با جایگزینی تازگی به جای کهنگی همراه نیست^۱ و می‌تواند ترکیبی تازه از نمونه‌های پیشین باشد.^۲ نوآوری‌ها در حوزه معماری عموماً در فرآیندی مستمر در طی تاریخ رخ داده و در هر دوره ویژگی‌هایی متفاوت پدید آورده است.

در معماری دوره صفوی شکل‌گیری تعبیری نو از میراث گذشته به‌ویژه از زمان شاه‌عباس یکم آغاز شد.^۳ او پایتخت را به اصفهان منتقل کرد و آن را با طرحی جدید گسترش داد. این شهر به نمادی در معماری بدل شد و ساخت‌وسازهای آن بر سایر مناطق کشور تأثیر گذاشت.^۴ بنابراین اصفهان نقطه مشخصی در حوزه معماری صفوی به‌ویژه از زمان پایتخت شدن بود و محدوده مناسبی برای بررسی نوآوری‌های این دوره محسوب می‌شود.

در مقاله حاضر نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان^۵ نه به‌تنهایی و در جایگاه تغییری در حوزه معماری بلکه به‌مثابه وجهی از زمانه و مرتبط با دگرگونی‌های دیگر وجوه آن مدنظر است تا بتوان نمودی از تجدد را در دوره صفوی شناسایی کرد. این امر با استفاده از شناسه‌هایی صورت می‌گیرد که به‌مثابه واسطه‌های شناسایی نوآوری‌ها بر عبارت‌هایی فراگیرتر از حوزه معماری دلالت دارند، مختص به این حوزه نیستند و می‌توانند در دیگر حوزه‌ها نیز در قالبی دیگر شکل گرفته باشند. پیگیری و یافتن نمود شناسه‌ها در حوزه‌های گوناگون، آن‌ها را در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی مطرح و به معیاری برای شناخت این دوره تبدیل می‌کند، دوره‌ای که گرچه در پژوهش‌ها موردتوجه بوده است اما نگاه به آن از منظر نوآوری‌هایش می‌تواند با یافتن نمود تجدد در

1. Ferreira et al., "Tradition and Innovation: Between Dynamics and Tensions", 534-535.

2. Trapido, "How Novelty in Knowledge Earns Recognition: The Role of Consistent Identities", 1489.

۳. پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران.

۴. زارعی، معماری ایران؛ ۳۵؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵. آنچه مدنظر است نوآوری‌ها در ساخت‌وسازهای اصفهان در دو بخش معماری و شهر است که در بخش اخیر به سبب اهمیت فضاهای شهری در طرح جدید اصفهان و به‌منظور تعیین محدوده پژوهشی مناسب، فقط شامل این فضاهاست و دیگر مباحث ساختار و طرح‌ریزی شهر را در بر نمی‌گیرد.

آن به شناختی کامل تر بینجامد و جنبه‌هایی مغفول را آشکار کند. اهمیت پژوهش به‌ویژه در این است که تجدد عمدتاً در پژوهش‌ها به‌صورت یک امر وارداتی دیده شده که صرفاً تحت تأثیر غرب در ایران شکل گرفته است.

این پژوهش بیانگر مبانی‌ای است که می‌توان از طریق آن‌ها وجود ریشه‌هایی از تجدد را در ایران صفوی پی گرفت، امری که علاوه بر اهمیت تاریخی، به سبب تأثیرگذاری آنچه «مدرنیته» نامیده می‌شود بر حوزه‌های گوناگون و از جمله حوزه معماری، می‌تواند بر باورها در خصوص آن و در نتیجه موضع‌گیری‌ها در حوزه عمل مؤثر باشد. لذا این مقاله باهدف دستیابی به شناسه‌هایی از دوره صفوی بر مبنای نوآوری‌های حوزه معماری در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی چه وجوه و مشخصاتی دارند؟
برای آن‌ها چه شناسه‌هایی را می‌توان برشمرد و چگونه می‌توان آن‌ها را در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی مطرح کرد؟

روش پژوهش

مقاله حاضر پژوهشی بنیادی است و در دسته پژوهش‌های کیفی قرار دارد.^۶ در مرحله نخست، گردآوری و سازماندهی داده‌ها با مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش^۷ در چهار گام انجام و نوآوری‌ها در وجوه مختلف معماری و فضاهای شهری اصفهان از ۵۶ سند علمی جمع‌آوری گردید تا فهرستی از آن‌ها بر اساس ادبیات موضوع به دست آید (جدول ۱).

بر اساس آنچه در خصوص نوآوری در مقدمه آمد، نوآوری‌های حوزه معماری در اینجا هم نکات کاملاً تازه، هم آنچه پس از سده‌ها و به‌ویژه پس از ظهور اسلام دوباره رونق یافته و هم نکاتی که تازگی در کمیت یا کیفیت به‌کارگیری آنهاست را در بر دارد.

۶. مقاله حاضر بخشی از رساله‌ای است که با رویکرد فراترکیب کیفی برگرفته از روش سندلوسکی و یاروسو (۲۰۰۷) در حال انجام است و در دو مرحله نخست آن که در اینجا ارائه شده است، اخذ شناسه‌های دوره صفوی را مد نظر دارد.

7. Systematic Literature Review.

جدول ۱. مرحله اول پژوهش: گردآوری و سازماندهی داده‌ها با روش مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش (منبع: نگارندگان)

گام‌ها	شرح
تنظیم پارامترهای جستجو	پارامتر موضوع: نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی؛ پارامتر زمان: بدون محدودیت؛ پارامتر زبان: زبان‌های فارسی و انگلیسی
شناسایی آثار	- نوع آثار: مقاله، پایان‌نامه / رساله، کتاب - نحوه شناسایی آثار: با واژگان کلیدی مرتبط در مراحل: - جستجوی اولیه عمدتاً در سامانه‌های جستجوی کتابخانه ملی و کتابخانه دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) - جستجو در پایگاه‌های داده علمی الکترونیکی داخلی و خارجی: SID, Magiran, NoorMags, Google Scholar, ResearchGate, JSTOR و پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) - جستجو در منابع آثار شناسایی شده در جستجوی اولیه و پایگاه‌ها
غربال کردن آثار	- معیارهای ورود به پژوهش: مطابقت با پرسش پژوهش - باتوجه به نوآوری‌ها،^۸ پایداری داده‌ها و از اعتبار ساقط نشدن آنها در پژوهش‌های دیگر و کیفیت پژوهش‌ها از جنبه‌های اهداف پژوهش، طرح آن، روش جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و بیان یافته‌ها که در چک‌لیست کسپ نیز مطرح‌اند - حذف آثار با توجه به عنوان، چکیده و محتوایشان
استخراج و پیکره‌بندی داده‌ها	- تقسیم‌بندی اولیه بر پایه سه وجه فرم، عملکرد و معنا در وجوه معماری و فضاهای شهری - استخراج داده‌های مرتبط با نوآوری‌ها - تدقیق عنوان دسته‌بندی‌ها و تقسیم آنها به ده زیر بخش - تدوین و فهرست‌بندی نکات نوآورانه به صورت خلاصه و ارائه موضوعی آنها از نکات کلان‌تر به خردتر و اغلب در عبارت‌های ترکیب‌شده‌ای از پژوهش‌های مختلف در قالب یک جدول

۸. بحث در خصوص نوآوری‌ها الزاماً با به‌کارگیری واژه نوآوری همراه نیست و می‌تواند با واژه‌های مترادف یا استفاده از عبارت‌ها و جمله‌هایی با مفهوم مشابه صورت گرفته باشد.

مرحله دوم پژوهش به استخراج و تبیین مضمون‌ها اختصاص دارد که با استفاده از تحلیل مضمون^۹ صورت گرفته است (جدول ۲). مضمون‌ها عبارت‌هایی برای شناسایی داده‌ها هستند و از این حیث در اینجا شناسه نامیده شده‌اند. با استخراج شناسه‌های نوآوری‌ها از طریق کدگذاری و سپس یافتن نمودشان در دیگر حوزه‌های دوره صفوی می‌توان آنها را در جایگاه شناسه‌های این دوره مطرح کرد.

جدول ۲. مرحله دوم پژوهش: استخراج و تبیین مضمون‌ها با روش تحلیل مضمون (منبع: نگارندگان)

گام‌ها	شرح
کدگذاری	شناسایی کدها با بررسی، مرور و تأمل در نوآوری‌های حاصل از مرور نظام‌مند ادبیات پژوهش و با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده MAXQDA
شناسایی مضمون‌ها	شناسایی و نام‌گذاری مضمون‌ها با تحلیل و دسته‌بندی کدهای مشابه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA
تبیین مضمون‌ها	- شفاف‌سازی مضمون‌های حوزه معماری در زمانه آن‌ها و در جایگاه شناسه‌های دوره صفوی با ارائه شواهد از دیگر حوزه‌ها که بتوان آن‌ها را نمود شناسه‌های حاصل شده از نوآوری‌های حوزه معماری دانست - مرور ادبیات در زمینه‌های هنری، فرهنگی، فکری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره صفوی در تعداد فراوانی از مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها / رساله‌ها و کتاب‌ها و در نهایت استفاده از ۷۵ اثر به دست آمده عمدتاً از پایگاه‌های داده علمی الکترونیکی داخلی و خارجی و نیز با پیگیری منابع پژوهش‌های حاصل از این پایگاه‌ها بر اساس واژگان کلیدی مرتبط و شامل آثار قدیمی‌تر و جدیدتر به زبان‌های فارسی و انگلیسی و نیز دربرگیرنده متون تاریخی

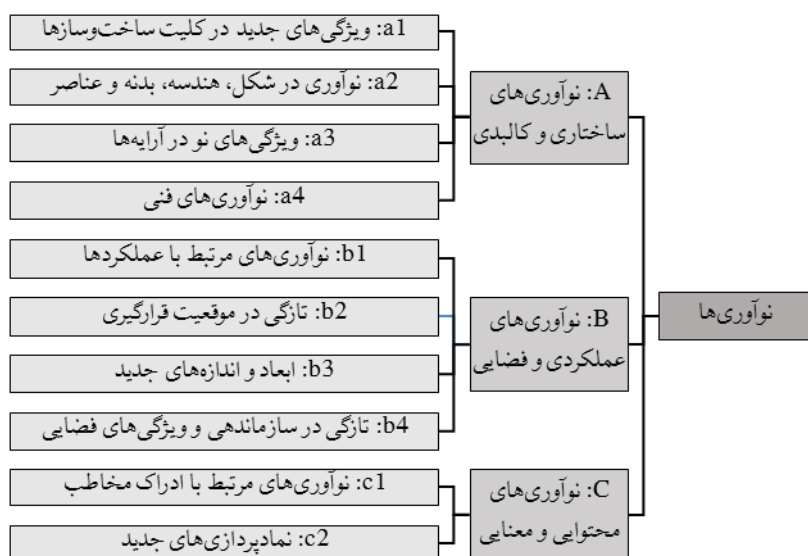
۱-مروری بر پیشینه بررسی نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و تدوین فهرست آن‌ها

پژوهش‌های فراوانی در حوزه معماری دوره صفوی و معطوف به شهر اصفهان انجام شده که در برخی به نوآوری‌ها توجه شده است. مطابق جستجوی انجام شده ۵۶ سند حاوی نکاتی در این خصوص به دست آمد. از آنجاکه بخش نخست مقاله حاضر به تدوین فهرست نوآوری‌ها بر اساس ادبیات موضوع اختصاص دارد، از ذکر جداگانه پیشینه پژوهش خودداری و در ادامه ذکر نکات مرتبط همراه با نام منابع انجام

9. Thematic Analysis.

۱۰. استفاده از مطالب این ۷۵ اثر در رساله انجام شده است، لیکن در این مقاله به سبب ارائه تبیین مضمون‌ها به صورت خلاصه، همه آنها مورد استفاده قرار نگرفته‌اند.

می‌شود. با وجود توجه به نوآوری‌ها، هیچ‌یک از پژوهش‌های پیشین آن‌ها را جمع‌بندی نکرده و با استخراج شناسه‌ها، از منظر آن‌ها به دوره صفوی نگاه نکرده است. به دیگر سخن آنچه در این پژوهش تازه است حصول شناسه‌هایی برای دوره صفوی بر مبنای نوآوری‌های آن است که می‌تواند پایه‌ای برای ریشه‌یابی تجدد در ایران پیش از دوره‌های قاجار و پهلوی باشد یعنی مقاطعی که عموماً از آنها به مثابه «نقطه ورود» «مدرنیته» نام برده می‌شود و این امر با اتکا به نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی و با نگاهی وسیع‌تر و در نظر گرفتن معماری به مثابه یکی از تجلیات زمانه صورت گرفته است. چنان‌که بحث شد تدوین نوآوری‌ها ابتدا با یک تقسیم‌بندی اولیه بر پایه سه وجه فرم، عملکرد و معنا در معماری و فضاهای شهری آغاز و با مرور ادبیات موضوع مطابق تصویر ۱ تکمیل گردید.

تصویر ۱. نمودار تقسیم‌بندی وجوه مختلف نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری (منبع: نگارندگان)

نوآوری‌ها مطابق روش پژوهش از ۳۷ مقاله، چهار پایان‌نامه / رساله و پانزده کتاب جمع‌آوری گردید و خلاصه آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳. خلاصه نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی

نکات نوآورانه		وجوه نوآوری‌ها	
01. به چالش کشیدن گذشته و نمایش برتری خود ^{۱۱} 02. افزایش تعداد ساخت‌وسازها و سریع ساختن ^{۱۲} 01. شکل‌گیری بدنه‌ای پیوسته پیرامون نقش جهان ^{۱۳} 03. آمیختگی ساختار با کاربری‌ها و عدم تسلط بر فضا ^{۱۵} 05. انطباق طرح بافت شهری و متنوع بودن آن‌ها ^{۱۷} 07. ساخت خانه‌ها با شکل‌ها و ترکیب‌های متنوع ^{۱۹} 09. تأکید بر نما فارغ از مقیاس و فضای داخلی ^{۲۱} 02. افزایش تعداد ساخت‌وسازها و سریع ساختن ^{۱۲} 02. دقتی تازه در تنظیم هندسی نقش جهان ^{۱۴} 04. ویژگی‌های جدید بدنه و اجزای پل‌ها ^{۱۶} 06. افزایش ارتباط بصری خانه‌ها با فضای عمومی ^{۱۸} 08. ساده شدن طرح‌ها ^{۲۰} 10. نمای شهری دولت‌خانه و تشکیل آن از بناهای متمایز ^{۲۲}	a1 a2	A	

11. Necipoglu, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture".

۱۲. اصلانی، «شیوه اجرای تزئینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو»؛ پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی؛ فلامکی، گستره‌های معماری؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۱۳. اهری، «ساخت اصفهان نو»؛ روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ زارعی، معماری ایران؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛

Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era", in *A Companion to Islamic Art and Architecture*, Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", Emami, *Isfahan*; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces".

۱۴. اهری، «ساخت اصفهان نو»؛ روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ حبیبی، از شار تا شهر.

۱۵. فلامکی، گستره‌های معماری.

۱۶. مروج تربتی و پورنادری، «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجو بر اساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان»؛ Luschey, "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art".

۱۷. جیحانی و رضایی‌پور، منظر باغ؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها».

۱۸. فلامکی، گستره‌های معماری.

۱۹. فلامکی، گستره‌های معماری.

۲۰. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)؛ پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی.

۲۱. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛

یوسفی و دیگران؛ شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاها‌ی شهری اصفهان ۱۳۹/

11. نمایش شکوه بیرونی در مساجد نقش جهان ^{۲۳}	12. ظهور تالار ستون‌دار در کاخ‌ها ^{۲۴}
01. به‌کارگیری آرایه‌ها در بدنه شهری ^{۲۵}	02. ظهور تصاویر گلگشت در نقوش معماری و بدنه شهری ^{۲۶}
03. اهمیت آرایه‌ها، رونق و تنوعشان ^{۲۷}	04. فقدان نقش سازه‌ای مقرنس ^{۲۸}
05. استفاده فراوان از کاشی و کاربردهای جدید آن ^{۲۹}	06. ابداع آرایه‌های گچی جدید ^{۳۰}
07. آغاز آینه‌کاری و ابداع آرایه‌های ترکیبی ^{۳۱}	08. فراوانی کاربرد دیوارنگاره پس از اسلام ^{۳۲}
09. رونق آرایه‌های حجاری پس از دوره هخامنشی ^{۳۳}	10. تغییر تمایل از غلبه نقوش هندسی به نقوش گیاهی ^{۳۴}

Babaie, "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76", in *Hunt for Paradise*.

۲۲. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ برنیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان».
۲۳. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
۲۴. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ سه‌دهی، بازشناسی و تحلیل الگوهای معماری تالارهای شاهان صفوی در شهر اصفهان؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ مجتهدزاده و نام‌آور، «جستاری در ریشه‌های پیدایش تالار در معماری عصر صفوی»؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۲۵. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ برنیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی».
۲۶. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)؛ رضااسلطان‌ی و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»؛ لاری‌دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی».
۲۷. استیرلن، اصفهان؛ زارعی، معماری ایران؛ فلامکی، «نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران»، در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
۲۸. انصاری، «هنر مقرنس‌سازی در آثار معماری ایران».
۲۹. نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، تاریخ ایران (دوره صفویان)؛ Babaie, 'Safavid Architecture', in *The Safavid World*.
۳۰. اصلانی، «شیوه اجرای تزئینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو»؛ زارعی، معماری ایران؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نجفیان، اقبالی و حمزوی، «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه».
۳۱. بزرگمهری و خدادادی، آمودهای ایرانی؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نجفیان، اقبالی و حمزوی، «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه»؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۳۲. زارعی، معماری ایران؛ نعیم‌ا، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.
۳۳. بزرگمهری و خدادادی، آمودهای ایرانی.
۳۴. الیاسی آزاد، بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی‌کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی؛ مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ هیلن

			11. استفاده گسترده نقوش انسانی پس از اسلام ^{۳۵}	12. بزرگ‌تر شدن اسلیمی‌ها در جایگاه نقشی شاخص ^{۳۶}
			13. ورود نقش گل و مرغ به آرایه‌ها و آغاز طبیعت‌گرایی ^{۳۷}	14. استفاده از رنگ‌های زرد و سبز در کاشی‌کاری ^{۳۸}
	a4		01. سادگی چپیره و تلاش برای پنهان کردن عناصر فنی ^{۳۹}	02. قرار دادن جرز برابر روی طاق زیرین ^{۴۰}
			03. سازوکار پمپاژ آب در عالی‌قاپو ^{۴۱}	04. کاهش بار وارده و فرسایش در پل خواجو ^{۴۲}
			05. استهلاك انرژی آب و ایجاد حوضچه آرامش با تنظیم سرعت و جهت حرکت آب در پل خواجو ^{۴۳}	
B	b1		01. ساخت چهارباغ و نقش جهان به‌ویژه برای حضور مردم ^{۴۴}	02. به‌کارگیری فضای شهری برای تفریح و تعاملات گاه‌نو ^{۴۵}

براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۳۵. رضااسلطان و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»، مکی‌نژاد، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۳۶. الیاسی آزاد، بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی‌کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی.

۳۷. بختیاری، گل و مرغ در هنرهای کاربردی ایران؛ رضااسلطان و شاطری، «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه»؛ زارعی، معماری ایران؛ سواری و شیخی، «گونه‌شناسی ترکیب بصری و مضمونی گل و مرغ بر دیوارنگاره‌های کاخ‌های صفوی و الحاقات قاجاری».

۳۸. زارعی، معماری ایران؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۳۹. پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۴۰. پیرنیا، سبک‌شناسی معماری ایرانی؛ گالدیری، عالی‌قاپو.

۴۱. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ روح‌اللهی، شجاعی اصفهانی و قاسمی‌نژاد، «معرفی ساختار آب‌رسانی و چرخه آب در کاخ عالی‌قاپوی اصفهان».

۴۲. امیر شاه کرمی، «بازخوانی مهندسی پل خواجو».

۴۳. امیر شاه کرمی، «بازخوانی مهندسی پل خواجو».

۴۴. اسماعیلی، «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک»؛ اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت اصفهان نو»؛ روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ زارعی، معماری ایران؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛

Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Emami, *Isfahan*; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces"; Zand Vosoudhi, *Social Sustainability and Public Life in Iranian Squares*.

۴۵. اسماعیلی، «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک»؛ اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت اصفهان نو»؛ روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛

Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Emami, *Isfahan*.

یوسفی و دیگران؛ شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاهای شهری اصفهان / ۱۴۱

03. برگزاری آیین‌ها برای ارتباط با مردم و نمایش پادشاهی ^{۴۶}	04. وحدت بخشی به مردم با استفاده از فضاهای شهری ^{۴۷}
05. گسترش استفاده تفریحی از نقش جهان در شب ^{۴۸}	06. تماشای چهارباغ توسط زنان و استفاده ویژه هفتگی ^{۴۹}
07. ساخت محل نگهداری حیوانات در چهارباغ ^{۵۰}	08. استفاده از پل‌ها به مثابه فضای شهری ^{۵۱}
09. تحول مفهوم باغ‌ها به مثابه فضایی عمومی ^{۵۲}	10. فعالیت بی سابقه در زمینه بناهای عام المنفعه ^{۵۳}
11. احداث قهوه‌خانه‌ها مرتبط با فضای شهری ^{۵۴}	12. فعالیت بی سابقه در ساخت کاخ‌ها در ترکیب با باغ ^{۵۵}

۴۶. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛

Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era", in *A Companion to Islamic Art and Architecture*; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces"; Rizvi, *The Safavid Dynastic Shrine*.

۴۷. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاهای و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان».

۴۸. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛

Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan"; Necipoglu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces".

۴۹. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛

Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan".

50. Emami, *Isfahan*.

۵۱. آیت الله زاده شیرازی، «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ حنایی، دنیا و عابدینی، «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعه موردی: پل الله‌وردی خان)»؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛

Luschey, "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art".

۵۲. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۵۳. زارعی، معماری ایران؛ فلامکی، گستره‌های معماری؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵۴. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛

Babaie & Kafescioglu, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era" in *A Companion to Islamic Art and Architecture*; Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan".

		13. طراحی کاخ تالار دار و برگزاری صنیافت با آداب معین ^{۵۶}	14. اجرای مجموعه‌های شهری با کاربری‌های گوناگون ^{۵۷}
		15. غلبه زیارتگاه‌ها بر معماری مذهبی ^{۵۸}	16. آغاز ساخت حسینه‌ها ^{۵۹}
		17. آغاز ساخت مسجد - مدرسه‌ها ^{۶۰}	18. ساخت سردر دولت‌خانه به‌مثابه بنایی چندمنظوره ^{۶۱}
b2		01. گسترش باغ‌ها به داخل شهر ^{۶۲}	02. قرارگیری دولت‌خانه در داخل شهر ^{۶۳}
		03. ظهور مغازه‌ها در حاشیه خیابان‌ها و میدان‌ها ^{۶۴}	04. قرارگیری ساختمان برگزاری مراسم دولت‌خانه در دید ^{۶۵}
b3		01. وسعت نقش جهان و چهارباغ ^{۶۶}	02. افزایش عرض در پل‌های الله‌وردی خان و خواجه ^{۶۷}
		03. عریض‌تر و رفیع‌تر ساختن ^{۶۸}	04. بزرگ‌تر و متعدد بودن سالن‌های

۵۵. زارعی، معماری ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۵۶. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۵۷. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲).

۵۸. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)، Babaie, "Safavid Architecture", in *The Safavid World*.

۵۹. نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی.

۶۰. زارعی، معماری ایران؛ نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛

Babaie, "Safavid Architecture", in *The Safavid World*.

۶۱. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۶۲. آیت‌الله زاده شیرازی، «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان»؛ برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛

Zandieh, *Transformation of Urban Landscape Architecture in Iran*.

۶۳. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۶۴. فلامکی، گستره‌های معماری؛

Emami, *Isfahan*.

۶۵. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۶۶. برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ پوپ، «دوره صفویه»، در سیری در هنر ایران؛ حبیب، «تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (نمونه موردی: اصفهان - صفویه)»؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۶۷. مروج تربتی و پورنادری، «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجه بر اساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان».

۶۸. فلامکی، «نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران» در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران؛ فلامکی، گستره‌های معماری.

یوسفی و دیگران؛ شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاها‌ی شهری اصفهان / ۱۴۳

		تشریفات ^{۶۹}	
		05. بی‌سابقه بودن بزرگی و شکوه درگاه دولت‌خانه ^{۷۰}	
b4	01. طرح اندیشیده شده فضای شهری برای آیین‌ها و تفریح ^{۷۱}	02. کانون اصلی طراحی بودن فضای خالی نقش جهان ^{۷۲}	
		03. فضاسازی و طراحی چهارباغ به‌مثابه فضای شهری و باغ ^{۷۳}	
		04. استقرار آزاد عناصر باغ‌ها ^{۷۴}	
		06. توجه بیشتر به قرارگیری فضاها کاربردی در ارتفاع ^{۷۶}	
		07. قرار گرفتن ایوان ستون‌دار عالی‌قاپو در ارتفاع ^{۷۷}	
C	c1	01. پیدایی تجربه شهری تازه مبتنی بر حواس ^{۷۸}	02. توجه به مقیاس انسانی علی‌رغم ابعاد فضا ^{۷۹}
		03. توجه به ادراک مخاطب از طریق درگیر کردن او با سازماندهی فضایی ^{۸۰}	
	c2	01. بازنمایی بهشت در فضاها‌ی شهری ^{۸۱}	02. تمایز بناها‌ی نقش جهان در عین

۶۹. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۷۰. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۷۱. اهری، «شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاها و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان»؛ بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۷۲. برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان».

۷۳. اهری، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»؛ اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ برینیولی، «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان»؛ جیحانی و رضایی‌پور، منظر باغ؛ عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی»؛ لاری دارابی و مازیار، «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی»؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛

Emami, Isfahan.

۷۴. عالمی، «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها»؛ عالمی، «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی».

۷۵. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۷۶. فلامکی، گستره‌های معماری.

۷۷. گالدیری، عالی قاپو؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۷۸. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛

Emami, "Sensing Time and Sound in Safavid Isfahan: The Clocks of the meydan-I Naqsh-I Jahan", in *Regime Change*.

۷۹. حبیبی، از شار تا شهر؛ شهابی نژاد و دیگران، «مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان».

۸۰. طبسی و فاضل‌نسب، «بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان»؛ فرشید نیک و دیگران، «نقش تعادل پویا در شهرسازی اسلامی ایرانی عصر صفوی».

۸۱. اهری، «ساخت «اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی»؛ بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

دالالتشان بر وحدت ^{۸۲}			
03. آمیختگی نمادین تشیع و حکومت ^{۸۳}	04. نمایش نقش شاه در رسیدگی به مردم در کاخ تالار دار ^{۸۴}		
05. درج سلسله مراتب قدرت بر کتیبه ^{۸۵}	06. ظهور نام و القاب معمار کنار حامی حکومتی در ورودی ^{۸۶}		

به این ترتیب ۷۶ نکته مرتبط با نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی از پژوهش‌های پیشین به دست آمد. چنان‌که در جدول مشخص است بیشترین تعداد نوآوری‌ها در وجه عملکردی و فضایی صورت گرفته است.

۲- یافته‌های پژوهش: استخراج شناسه‌های نوآوری‌ها در حوزه معماری و پیگیری آن‌ها در دیگر حوزه‌ها

با مرور نوآوری‌ها و تأمل در آن‌ها می‌توان ۶۴ کد از نوآوری‌ها استخراج و با ملاحظه کدها و دسته‌بندی موارد مشابه، می‌توان شش مضمون یا همان شناسه را شناسایی و با عناوین حکومت جدید و نمایش آن مبتنی بر یکپارچگی و حضور مردم، مطرح شدن فرد، رشد توجهات این جهانی، تشخیص تنوع و تلفیق، گشایش و تغییری به سوی برون‌گرایی و مردم، تقریح، تعامل و ورود به عرصه‌های جدید نام‌گذاری کرد. برخی کدها با بیش از یک شناسه مرتبط بوده و در نتیجه در بیش از یک دسته‌بندی حضور دارند. همچنین برخی کدها به همراه هم یک دسته‌بندی فرعی نیز ایجاد کرده‌اند. جدول ۴ مشخص‌کننده کدها و شناسه‌های حاصل از نوآوری‌ها با ارجاع به دسته‌بندی آن‌ها در تصویر ۱ است.

۸۲. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش؛ فلامکی، گستره‌های معماری.

۸۳. آقاداتی و زکریایی کرمانی، «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان، نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ»؛ بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۸۴. بابایی، اصفهان و کاخ‌هایش.

۸۵. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان)؛

Babaie, "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76", in *Hunt for Paradise*.

۸۶. ذوالفقارزاده و یوسفی، «تجلی بصری جایگاه معمار به مثابه هنرمند در کتیبه‌نگاری دوره صفوی»؛

Babaie, "Chasing after the Muhandis: Visual Articulations of the Architect and Architectural Historiography", in *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires*.

[illegible]

یوسفی و دیگران؛ شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاهای شهری اصفهان / ۱۴۷

		استفاده از باغ‌ها به‌مثابه فضای عمومی و تفریحی			*								
		به‌کارگیری پل‌ها به‌مثابه فضای شهری به‌ویژه برای حضور و تفریح مردم					*						
		تازگی در کالبد پل‌ها		*		*							
		شکل‌گیری فضاهای جدید برای تفریح و تعامل مردم و سرگرمی‌های جدید شهری					*						
		گسترش تعاملات اجتماعی متمایز از نهادهای دولتی و قلمرو خصوصی					*						
	ملاحظه در جایگاه مخاطب آثار	شکل‌گیری تجربه شهری متمایز در فضاهای شهری مبتنی بر حواس مخاطب									*		
		توجه به مقیاس انسانی فضا علی‌رغم وسعت و ارتفاع زیاد									*		
		وجود ارتباط میان ساختمان‌ها و فضاها با مردم		*					*				
		عدم تسلط کالبد بر فضای شهری		*									
		درگیر کردن مخاطب با سازماندهی فضایی									*		
	ظهور تصاویر گلگشت در نقوش معماری و بدنه شهری				*								

به این ترتیب شش شناسه یادشده را می‌توان برای نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی احراز کرد، شناسه‌هایی که به‌مثابه عبارت‌های فراگیرند و می‌توانند میان حوزه‌های گوناگون زمانه مشترک باشند و آن‌ها را به یکدیگر پیوند دهند. در ادامه خلاصه‌ای از پیگیری نمود شناسه‌ها در دیگر حوزه‌ها ارائه می‌شود تا به این طریق بتوان جایگاه آن‌ها را به‌مثابه شناسه‌های دوره صفوی تبیین کرد.

۱-۲- حکومت جدید و نمایش آن مبتنی بر یکپارچگی و حضور مردم

نوآوری‌هایی در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی ظهور کردند که مرتبط با در معرض دید قرار دادن و نمایش حکومتی متفاوت با قبل از حیث ماهیت متمرکز و ایرانی - شیعی آن بودند، نمایشی که در آن مردم نیز نقشی پررنگ داشتند. ایجاد تمرکز باتوجه به شهر و انتقال دولت‌خانه و باغ از حومه به درون، نمادپردازی تمرکز در بناهای پیرامون میدان اصلی (نقش جهان)، گسترش فضاهای عمومی و برگزاری آیین‌های جمعی در آن‌ها و گاه با حضور شاه و نمایش پادشاهی مبتنی بر در دسترس بودن، نمایش برتری نسبت به گذشته با ایجاد شرایط مقایسه برای مردم با ساخت آثار جدید کنار آثار قدیمی برای مثال میدان نقش جهان برابر میدان عتیق که به تعبیری سبب شد در تاریخ‌نامه‌ها اصطلاح شهر قدیم برابر شهر جدید شکل گیرد،^{۸۷} جلوه نمایشی دولت‌خانه با نمای شهری آن، شکوه درگاهش به‌ویژه به سبب تالار آن و مرتبط

87. Necipoglu, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture", 177.

با برگزاری مراسم، تماشای میدان و دیده شدن از میدان، تعدد و بزرگی سالن های تشریفات، برگزاری ضیافت درباری در کاخ های تالار دار با رعایت سلسله مراتب آیینی و کالبدی و نمایش شکوه بیرونی در مساجد نقش جهان نموده های نمایشی حکومت جدید در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی اند. اهمیت این جنبه به اندازه ای است که نوآوری های فنی مانند سیستم پمپاژ آب یا قرارگیری جرز باربر روی طاق زیرین در عالی قاپو نیز به منظور افزایش جلوه نمایشی درگاه دولت خانه است و نوآوری های یادشده به خودی خود مطرح نیستند و از دید پنهان اند.

تمرکزی که به واسطه معماری نمایش داده می شد، یک ویژگی مهم حکومت صفوی بود. صفویان که با استفاده از تصوف، تشیع و کمک قزلباش ها به حکومت رسیده بودند، به تدریج از پیشینه صوفیانه خود فاصله گرفتند، در پی تثبیت قدرتشان با بهره گیری از تشیع بودند و قزلباش ها را نیروهایی مشکل ساز یافتند و سعی در به حاشیه راندن آن ها داشتند.^{۸۸} تعارضات سران قزلباش با یکدیگر و با شاه تغییر ساختار قبیله ای را در پی داشت؛ شاه عباس یکم ضروری می دانست که برخلاف سابق اختیار امور در دست شاه باشد و تعصب قبیله ای جای خود را به طرفداری از دولت و شاه دهد؛ به این منظور اقداماتی مانند سپردن برخی قبایل به رهبران سطح پایین تر، تضعیف قدرت نخبگان قبایل با امتیازبخشی به اکثریت فاقد ثروت و گرفتن برخی قبایل از قزلباش ها و سپردنشان به غلامان خاصه صورت گرفت، قشری که از اسیران بازمانده از لشکرکشی های شاه طهماسب به وجود آمد و هسته ارتشی دائمی و وفادار به شاه را شکل می داد تا در صورت سرکشی قزلباش ها با آن ها برخورد کند؛ غلامان به تدریج در سطوح بالای تشکیلات صفوی حضور یافتند.^{۸۹} آن ها در حمایت از هنر و معماری نیز نقشی پررنگ داشتند. حضور غلامان گرایش به شایسته سالاری که بنا بر شواهد تاریخی در دوره صفوی وجود داشت را تقویت می کرد؛ از سوی دیگر تضعیف قزلباش ها به معنای افزایش قدرت وزیر بود که در رأس دیوان سالاری قرار داشت.^{۹۰}

ایرانی بودن و شیعه بودن در ایجاد یکپارچگی اهمیتی ویژه داشتند و به روش های مختلف تقویت می شدند. ارجاعات به ایران باستان در معماری و فضاهای شهری شامل برگزاری آیین های باستانی در فضاهای شهری و رونق مجدد آرایه های رایج در آن دوره بود. از دیگر نموده های عمده چنین ارجاعی در حوزه سیاست دیده می شود، جایی که میان پادشاهان ایران باستان و شاهان صفوی از جنبه های انگیزه

۸۸. اسفندیار، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، «تصوف در سرزمین های گوناگون: ایران»؛ اکبری و سینانی، «دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران: تحول و میراث نهادی»، ۲۸، ۳۰.

۸۹. آقاجری و مشفق فر، «تحلیل استراتژی نظامی ایران و مؤلفه های آن در عصر شاه عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)»؛ سیوری، ایران عصر صفوی، ۶۲-۷۸.

۹۰. سیوری، ایران عصر صفوی، ۸۹، ۱۸۰-۱۸۱.

حکمرانی، مشروعیت و ویژگی‌های حکمران نزدیکی وجود داشت.^{۹۱} شیعه بودن نیز با برگزاری مراسم مذهبی در فضاهاى شهری، گسترش زیارتگاه‌ها، ساخت حسینیه‌ها و نمادپردازی‌های مرتبط با مذهب و پیونددهنده تشیع با حکومت تقویت می‌شد. با این حال تشیع در دوره صفوی جایگاهی ثابت نداشت. در ابتدا تشیع مذهب رسمی کشور شد. منش صفویان اهل سنت را به دشمنی با آن‌ها ترغیب می‌کرد؛ اما به تدریج رفتارشان با غیرشیعیان نرم‌تر شد و دیگر با تعصب به مواضع شیعه تکیه نداشتند و این امر تا کاهش اهمیت مقام صدارت (ریاست روحانیون) در زمان شاه‌عباس یکم پیش رفت.^{۹۲} با این حال پس از شاه‌عباس یکم و در اواخر دوره صفوی با افزایش نفوذ روحانیون در حکومت، تشیع به مؤلفه‌ای پر قدرت بدل شد.

قصه ابزار دیگری برای ترویج ایرانی بودن و شیعه بودن در دوره صفوی محسوب می‌شد؛ قصه‌گویی در این دوره از مکانی ثابت (قهوه‌خانه‌ها) برخوردار شد و قصه‌گو علاوه بر سرگرم کردن، بر مبنای مقرری‌ای که دولت می‌پرداخت، در پی تبلیغ و تثبیت مبانی ایدئولوژیک حکومت بود؛ از طریق قصه مفهوم وطن نیز به مثابه کشوری با هویت مستقل و یکپارچه سیاسی به مردم القا می‌شد،^{۹۳} مفهومی که با به‌کارگیری وسیع در نوشته‌هایی مانند شعر، نامه‌های دولتی، سفرنامه‌ها و تاریخ‌نامه‌ها رو به تثبیت داشت و ناظر بر کشوری با تشخیص ویژه بود، تشخیصی که از جمله در زبان فارسی که در این دوره زبان رایج نوشتاری دولت بود، نمود می‌یافت.^{۹۴} لذا تلاش صفویان در ایجاد قدرت متمرکز و وحدت بخشی به مردم با شکل‌گیری مفهوم ایران به مثابه کشوری با هویتی متمایز و واحد نزد مردم و دیگر کشورها و نیز با امکانی نسبی برای سطوح پایین‌تر و بدون نسبت خویشاوندی با حاکمان برای مشارکت بیشتر در امور گوناگون همراه بود. آنچه در این دوره مدنظر قرار داشت نمایش یکپارچگی بود و در آن نه فقط نمایش حکومت ایرانی - شیعی در ضیافت‌های درباری کاخ‌ها بلکه استفاده از شهر و فضاهاى عمومی و هم‌زمان نمایش حکومت و نمایش حضور مردم مطرح بود، حضوری که نمایشی متفاوت با قبل را رقم می‌زد.

۲-۲- مطرح شدن فرد

یکی از نوآوری‌ها در معماری صفوی که گرچه در آرایه‌ها شکل گرفت اما نشان از آغاز تغییری مهم داشت، تحولی در کتیبه‌نگاری این دوره و مرتبط با نام معماران بود. قرارگیری کتیبه‌های حاوی نام معماران به‌ویژه در سردر ورودی، همراهی نامشان با نام شاهان و حامیان حکومتی بناها و نیز محتوای کتیبه‌ها شامل

۹۱. نک: حسینی‌زاده و رضائی پناه، «کیفیت بازنمایی اندیشه ایران‌شهری در سنت تاریخ‌نگاری عصر صفوی (مبانی تکوین دگرباره امر سیاسی)»، ۷۳-۷۴.

۹۲. سیوری، ایران عصر صفوی، ۹۰؛ فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۰-۱۲.

۹۳. علیزاده شریاف، کاژدهای قصه‌های منثور عصر صفوی در تکوین هویت ملی و مذهبی، ۴۹-۱۵۲.

۹۴. نک: علیزاده اقدم و دیگران، «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی قرض‌گیری واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی»، ۲۱؛ فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۷-۱۸؛ گودرزی، «بازآفرینی مفهوم «ایران» در دوره صفویه و رابطه آن با هویت ملی»، ۸-۲۷.

تنوع در نحوه نام بردن از معمار به جای استفاده صرف از واژه متداول «عمل» و نیز ظهور نوع جدیدی از صفات برای معماران که نشان‌دهنده ارج گذاشتن به مقام و منزلت معمار است، تغییراتی بود که در این خصوص رخ داد.^{۹۵} ظهور نام معمار و تمجید از او در ورودی بنا یا به دیگر سخن نمای اصلی، جایی که در دوره صفوی مورد تأکید است، همراه با نام حامیان حکومتی بیانگر تغییری در جایگاه فرد و مطرح شدن اوست.

چنین تغییری در آثار ادبی، سفرنامه‌ها و در نقاشی نیز نمود داشت. برخی آثار ادبی شیوه‌های نوظهوری از تجربه شهری بودند و عرصه‌ای را در ادبیات شکل می‌دادند که به شدت با فضاهای شهری و ساختمان‌ها درگیر بود؛ اصفهان در این آثار، شهری شلوغ با بازارهای جهانی، فضاهای عمومی وسیع و ساکنان متنوع نشان داده شده است؛ با این حال نمی‌توان این آثار را صرفاً بازتابی از شهر دانست؛ بلکه باید به مثابه نشانه‌های شکل‌گیری فهم جدیدی از خود در نتیجه زیست در محیط شهری تعبیر کرد؛ گرچه مرجع شهری یکسان بود، اما هر روایت موضوعی فردی با ذهنیتی متفاوت را بیان می‌کرد.^{۹۶} بیان تجربه‌ها، احساسات و افکار خود به دیگران در سفرنامه‌ها و زندگی‌نامه‌های شخصی^{۹۷} و نیز شکل‌گیری یک آگاهی جدید نسبت به خود برای نقاشان در قالب مفهوم تصویر خودآگاه،^{۹۸} دیگر نمادهای این امر بودند. ظهور نام معمار همراه تمجیدات و نام حامیان حکومتی در نمای اصلی همراه با نمونه‌های یادشده در دیگر حوزه‌ها بر پدیدار شدن فهم جدیدی از خود و واجد جایگاهی متفاوت از قبل دلالت دارد که در آن فرد و آنچه منتسب به اوست یعنی نام، ذهنیت، تجربه و زندگی او و نه لزوماً آنچه متعلق به دیگر حوزه‌ها از دربار تا جهان غیرمادی و اندیشه‌های عرفانی است، واجد اهمیت است و ارزش مطرح شدن دارد. بنابراین تغییر در جایگاه فرد و مطرح شدن او به مثابه کسی که از حقوقی برخوردار است که پیش‌تر توجهی به آن نمی‌شده یا مقبول نبوده است، شناسه‌ای است که در دوره صفوی در حوزه‌های مختلف بروز یافته و با معماری و فضاهای شهری و دگرگونی‌های آن‌ها نیز درهم تنیده است.

۲-۳- رشد توجهات این جهانی

برخی نوآوری‌ها در معماری و فضاهای شهری اصفهان سبب مطرح شدن توجهات این جهانی در جایگاه یک ویژگی مشخصه دوره صفوی می‌شوند. نقش فضای خالی نقش جهان با کاربری عمده تجاری

۹۵. ذوالفقارزاده و یوسفی، «تجلی بصری جایگاه معمار به مثابه هنرمند در کتیبه‌نگاری دوره صفوی»، ۱۱۴-۱۱۶.

96. Emami, "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran", 154-181.

97. Babayan, "The Topography of Travel in Early Modern Persianate Landscapes"; Rizvi, *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires*, 7,9.

۹۸. نک: مهرابی و سلطانی، «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)».

به‌مثابه کانون اصلی طراحی میدان به‌جای مسجد جامع، فعالیت بی‌سابقه در حیطه معماری غیرمذهبی (بناهای عام‌المنفعه، بازارها و کاخ‌ها) که به تعبیری سبب تمایز این دوره در معماری ایران می‌شد،^{۹۹} و گسترش بازارها نمودهای رشد توجهات این جهانی‌اند.

علاوه بر این، ویژگی یادشده در دیگر حوزه‌های دوره صفوی نیز نمودهایی آشکار دارد. صفویان گرچه از یک طریقت صوفی نشئت گرفتند،^{۱۰۰} اما آغاز حکومتشان با افول تصوف همراه شد،^{۱۰۱} نگرش عرفانی به‌تدریج از رونق پیشین فاصله گرفت^{۱۰۲} و در مقابل توجهات این جهانی قوت یافت که تجارت از جلوه‌های آن بود. ارتباط گسترده‌تر ایران و جهان از دوره صفوی آغاز شد که با گسترش روابط تجاری و توسعه مسیرهای فرامنطقه‌ای همراه بود.^{۱۰۳} رشد اقتصادی صفویان به‌ویژه در دوره شاه‌عباس یکم شکل گرفت؛ او با گسترش نفوذش در ساحل خلیج فارس، ایران را صاحب یک عرصه دریایی جدید کرد و به سبب حضور رقبش یعنی عثمانیان در مسیرهای تجاری قدیمی، مسیر جدیدی از طریق گیلان و دریای خزر را جایگزین کرد.^{۱۰۴} در زمان او کارگاه‌های هنری نیز برای تولید و صادرات رواج داشتند.^{۱۰۵} همچنین شاه‌عباس تساهل مذهبی را برای اهداف تجاری به کار می‌برد، از جمله در خصوص ارامنه جلفای نوى اصفهان که او از آن‌ها به‌ویژه برای مبادلات اقتصادی با کشورهای اروپایی بهره می‌گرفت. رویکرد او به مسائل اقتصادی ترکیب یک تمایل سنتی سلطنتی برای کنترل مستقیم بر نیروهای تولید و توزیع با اقدامات گسترده‌ای از جمله ساخت کاروان‌سراهای متعدد و کشف راه‌های تجاری جدید بود که سرمایه‌های کشور را مهار می‌کرد؛ این ابتکارات مبتنی بر روش‌های سنتی اما متفاوت با آن‌ها از حیث وسعت، انسجام و هماهنگی بودند.^{۱۰۶} لذا رونق تجارت در دوره صفوی و توسعه ارتباط تجاری با جهان، بخش مهمی از شناسه رشد توجهات این جهانی است که به‌ویژه شاه‌عباس یکم به آن توجه داشته و تبادلات ناشی از آن با حضور تاجرانى از دیگر کشورها، ورود کالاهای جدید و ایجاد کاربری‌های تازه بر اصفهان مؤثر بوده است.

رشد توجهات این جهانی دوره صفوی با ایجاد یا رونق فضاهاى مرتبط با برخی لذت‌های این جهانی

۹۹. هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

۱۰۰. شیخ صفی‌الدین اردبیلی را می‌توان آغازگر حرکت صفویان در رسیدن به قدرت دانست، نک: سیوری، ایران عصر صفوی، ۷-۲۵.

۱۰۱. اسفندیار، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، «تصوف در سرزمین‌های گوناگون: ایران».

۱۰۲. پیش از صفویان تصوف برای چند سده حضوری پررنگ در فضای فکری ایران داشت، به‌گونه‌ای که حرکت صفویان خود از چنین فضایی آغاز شد.

103. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, 231-232.

۱۰۴. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۹۳؛

Matthee, *The Safavid World*.

۱۰۵. رویمر، «دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).

106. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, 232-233.

نظیر قهوه‌خانه‌ها و میخانه‌ها نیز همراه بود. ظهور قهوه‌خانه، قهوه و تنباکو را با دیگر محرک‌ها ترکیب کرد، محرک‌هایی که بر اساس شواهد به‌ویژه در مناطق شهری به‌سهولت در دسترس بودند و گاه مانند تریاک به‌صورت گسترده‌تر در زندگی روزمره طبقات مختلف ادغام می‌شدند.^{۱۰۷} در این دوره مصرف مواد مخدر و فحشا رایج بودند،^{۱۰۸} رونق چنین اموری در اصفهان تأکیدی بر گسترش جنبه‌های غیرمذهبی دوره صفوی است. همچنین غلبه نقوش گیاهی در آرایه‌های معماری و پرکار بودن آنها و حرکت به‌سوی طبیعت‌گرایی در نقوش، نمود دیگری از رشد توجهات این جهانی است که با توجه به واقعیت و عشق این جهانی با ظهور مکتب وقوع و نیز توصیف ساختمان‌ها و شهر مبتنی بر مناظر و عناصر کالبدی واقعی در ادبیات این دوره مطابقت دارد.^{۱۰۹} واقع‌گرایی و توجهات این جهانی در حوزه نقاشی نیز مطرح بود و در ادامه تمایل به ثبت واقعیت که پیش از دوره صفوی شکل گرفته بود، توسعه می‌یافت.

همچنین در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی ظاهر اهمیتی ویژه داشت. گرچه زیاد و سریع ساختن از مشخصه‌های معماری این دوره بود، اما این امر به کم‌توجهی به ظاهر نمی‌انجامید و تأکید بر نما، اهمیت آرایه‌ها به‌ویژه مقابل سازه بنا، استفاده گسترده، تنوع و ابداع در آن‌ها، توجه به رنگ و به‌کارگیری آرایه‌ها در بدنه شهری بر اهمیت ویژه ظاهر دلالت داشتند. این در حالی است که طرح ساختمان‌ها و چپیره‌سازی‌ها ساده بودند، باوجود برخی نوآوری‌های سازه‌ای بر نمایش عناصر فنی تأکید نمی‌شد و کاهشی در دوام بناها،^{۱۱۰} و یا در برخی کیفیت‌ها مانند کاشی‌کاری با استفاده وسیع از کاشی هفت‌رنگ به‌جای معرق رخ می‌داد، اما ظاهر همچنان پراهمیت بود. تأکید بر ظاهر در حوزه معماری همراه با چنین تأکیدی در تولیداتی نظیر قالی، منسوجات و سفال^{۱۱۱} که اهداف تجاری را دنبال می‌کردند، بر افزایش اهمیت ظاهر در پی افزایش توجهات این جهانی در دوره صفوی دلالت دارد، اهمیتی که گاه با افول کیفیت همراه می‌شد.

۲-۴- تشخیص تنوع و تلفیق

در میان نوآوری‌ها در حوزه معماری صفوی برخی بیانگر این بودند که ویژگی تنوع و تلفیق در این دوره

107. Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 293, 295.

۱۰۸. نک: بیاتی و رستمی، «زمینه‌ها و دلایل گرایش اعتیاد به مواد مخدر در جامعه عصر صفوی از دیدگاه شاعران»، ۵؛ راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ۴۸۹؛ علیزاده مقدم، «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی»، ۱۴۸.

۱۰۹. نک: فتوحی، صد سال عشق مجازی، ۱۲۸-۱۷۴؛

Emami, 'Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran', 158, 163.

۱۱۰. نک: نعیم، سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی، ۲۰۳؛ هیلن براند، «معماری ایران در دوره صفویان»، در تاریخ ایران (دوره صفویان).
111. Welch, *Shah Abbas & the Arts of Isfahan*, 19, 21.

شخصیتی دیگر یافته، به گونه‌ای که در جایگاه یک مشخصه، این دوره را از پیش از آن جدا و ممتاز کرده است. تنوع شکلی بناهای پیرامون میدان اصلی شهر، تنوع در بناهای دولت‌خانه و طرح باغ‌ها و آرایش درونی آن‌ها، بازارهای گوناگون، خانه‌هایی با شکل و ترکیب متفاوت و به تعبیری تنوع عناصر سازنده بافت شهر که امری نو در تاریخ شهرهای ایران پس از اسلام بود،^{۱۱۲} همراه تنوع در آرایه‌ها، نمودهای تنوع در معماری و فضاهای شهری این دوره محسوب می‌شوند. توجه به مردم و حضور و تفریحشان یا به دیگر سخن زندگی روزمره این جهانی آن‌ها همراه نمایش اقتدار و ماهیت حکومت در فضاهای عمومی، برگزاری هر دو مراسم باستانی و مذهبی در این فضاها و تلفیق مسجد و مدرسه در یک بنا نیز نمودهای تلفیق در حوزه معماری این دوره‌اند.

تنوع در دیگر حوزه‌های دوره صفوی نیز وجود داشت، در جمعیت شهری اصفهان،^{۱۱۳} سبک‌های ادبی^{۱۱۴} و در فضای فکری، جایی که در کنار تصوف - هرچند نه به رونق گذشته - و حضور فقهای شیعه، حوزه فلسفی اصفهان رشد می‌کرد. در خصوص تلفیق، به تعبیری در جامعه این دوره مقدسات و منکرات درهم آمیخته بود و با وجود توجه گاه‌به‌گاه دولت به محدودیت‌های شرعی، عادت‌های دیرینه و ضرورت‌های اقتصادی غلبه نسبی داشتند، به طوری که مقامات صفوی به سبب درآمد مالیاتی حاصل از اموری نظیر فحشا و استعمال دخانیات بعضاً از آن‌ها چشم‌پوشی می‌کردند و حتی در منابع تاریخی از نقش دربار به مثابه الگوی مردم در رواج برخی آسیب‌ها نام برده شده است.^{۱۱۵} تلفیق این جهانی / آن جهانی شناسه قابل توجهی در دوره صفوی بود، تلفیقی که غلبه نسبی توجهات این جهانی را به همراه داشت.

۲-۵- گشایش و تغییری به سوی برون‌گرایی

نوآوری‌هایی نیز در معماری و فضاهای شهری اصفهان صفوی بروز یافت که بر تغییری در فضاهای عموماً محدود و درون‌گرای پیشین دلالت داشت، تغییری که توجه معاصران را نیز جلب کرده و از جمله در تاریخ‌نامه‌ای از دوره شاه‌عباس یکم به وسعت، طراوت و روشنی در ساخت‌وسازهای جدید در مقابل تنگی و تیرگی هوا در بازارها و میدان قدیم اشاره شده است.^{۱۱۶} وسعت فضاهای عمومی و به ویژه باز بودن آن‌ها

۱۱۲. فلامکی، گستره‌های معماری، ۱۶۲.

113. Babaie & Kafescioglu, 'Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era', in *A Companion to Islamic Art and Architecture*.

۱۱۴. فقیه ملک مرزبان، «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی، ۱۶.

۱۱۵. علیزاده مقدم، «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی»، ۱۴۶.

Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 9-10, 299.

۱۱۶. نک: جنابادی، روضه‌الصفویه، ۷۵۹.

به واسطه استفاده از باغ‌ها به مثابه فضای عمومی، به کارگیری پل‌ها به مثابه فضای شهری، درهم تنیدگی فضای شهری و پیرامون آن و وسعت بیشتر فضای شهری، همراه با چشم‌انداز وسیع چهارباغ و افزایش وسعت بصری آن با به کارگیری دیوارهای مشبک برای باغ‌های اطراف، چراغانی و امکان استفاده شبانه و نیز استفاده اختصاصی زنان از فضای شهری، عریض‌تر و رفیع‌تر ساختن، احداث مغازه در مجاورت میدان و خیابان، ارتباط بصری بیشتر خانه‌ها با عرصه بیرونی و توجه بیشتر به قرارگیری فضاهای کاربردی در ارتفاع، نموده‌های گشایش در معماری و فضاهای شهری، فاصله گرفتن نسبی از فضاهای عموماً درون‌گرای پیشین و حرکت به سوی برون‌گرایی است.

همچنین تحولات دوره صفوی نظیر تقویت ارتباط سیاسی به‌ویژه با اروپا، حضور جهانگردان، رونق خبررسانی، گسترش شهرها، راه‌ها و کاروان‌سراها، برگزاری آیین‌ها، تأسیس قهوه‌خانه‌ها و گسترش زیارتگاه‌ها تغییری در نظام ارتباطی ایجاد کرد که با توسعه ارتباطات انسانی و افزایش برون‌گرایی الگوی ارتباطی همراه بود.^{۱۱۷} در حوزه تجارت نیز صفویان تشدید روابط با جهان را ورای جهان اسلام زیر نظر داشتند و ایران را در این دوره می‌توان واجد اقتصادی باز دانست؛ بر اساس شواهد تاریخی، ایران کشوری آزاد و باز بود و به ساکنانش و خارجی‌ها اجازه رفت‌وآمد و دادوستد می‌داد.^{۱۱۸} تساهل مذهبی دوره شاه‌عباس یکم نیز علاوه بر آنکه به پیروان مذاهب گوناگون آزادی مذهبی می‌داد، در افزایش حضور زنان در فضاهای شهری و پوشش آن‌ها نیز نمود می‌یافت.^{۱۱۹} بنابراین گشایش علاوه بر حوزه معماری در دیگر حوزه‌ها نیز به‌ویژه در دوره شاه‌عباس یکم نمود داشته است.

۲-۶- مردم، تفریح، تعامل و ورود به عرصه‌های جدید

در این دوره فضاهای شهری و بناهای عمومی به‌ویژه برای حضور مردم طراحی می‌شدند و نوآوری‌ها در فضاهای شهری با ساخت آنها به صورت اندیشیده شده، هندسی و واجد کالبد، فضا و عملکردهای تازه همراه با ساخت بناهایی جدید نظیر قهوه‌خانه‌ها و چایخانه‌ها به‌ویژه وابسته به حضور مردم بود، میدان و خیابان به مثابه باغ طراحی می‌شدند، از باغ‌ها به مثابه فضای عمومی و از پل‌ها به مثابه فضای شهری استفاده می‌شد. فراوانی، تنوع و گاه تازگی سرگرمی‌های شهری و فضاهای تفریحی از خیابان، باغ و پل تا قهوه‌خانه

۱۱۷. موسوی، نقدی و اولیایی، «بررسی عناصر شکل‌دهنده نظام ارتباطاتی در زمان صفویه»، ۱۶۲-۱۷۶.

118. Floor, "Trade in Safavid Iran", in *The Safavid World*, Matthee, *The Safavid World*.

۱۱۹. نک: احمدی، «بازتاب زندگی اجتماعی زنان عصر صفوی در سفینه فطرت»، ۱۸؛ شیخی، شهیدانی و فضائلی، «یکه صورت‌های رضا عباسی و مضامین اجتماعی عصر شاه‌عباس اول صفوی»، ۹۷-۹۸.

و میخانه و حتی محل نگهداری حیوانات و نمایش آن‌ها و نیز ظهور تصاویر گلگشت در نقوش معماری و بدنه شهری اهمیت تفریح و فضای تفریحی را نشان می‌دهند، تاحدی که گاه نوآوری‌های فنی نظیر آنچه در پل خواجو انجام شد نیز همراه با ایجاد یک فضای تفریحی بوده است.

همچنین در این دوره فضای تعامل نیز گسترده‌تر شد. تعاملات که پیش‌تر در مساجد، بازارها، حمام‌ها، گذرها و میدان‌ها در فضایی محدودتر و اغلب سرپوشیده انجام می‌شد، در این دوره علاوه بر آن‌ها که با گسترش بازارها و بناهای وابسته به آن و رونق زیارتگاه‌ها توسعه نیز یافته بود، در فضاهایی وسیع و عموماً باز با بخش‌های درهم‌تنیده فضای شهری، معماری و باغ^{۱۲۰} در سطح شهر و با غلبه جنبه تفریحی صورت می‌گرفت. نقش جهان، چهارباغ، پل‌ها و قهوه‌خانه‌ها مکان‌هایی برای گردش، برگزاری مراسم و تعامل اقشار مختلف که گاه با گفتگوی سیاسی^{۱۲۱} همراه بود، به وجود آوردند. تعامل اجتماعی متمایز از نهادهای دولتی و قلمرو خصوصی با قهوه‌خانه‌ها گسترده شد، نهادی که در ارتباطات روبه‌رشد و تبادل کالا میان کشورها پدیدار شد،^{۱۲۲} با عملکردی دوگانه به مثابه کانون تبلیغات سیاسی و مخالفت‌های اجتماعی که می‌توان آن را صورت اولیه حوزه عمومی دانست.^{۱۲۳} تعامل برخلاف قبل که در فضاهایی گوناگون و ذیل کاربری اصلی آن‌ها صورت می‌گرفت، در این دوره با قهوه‌خانه فضایی دیگر و مختص به خود یافت که در آن اخبار و اطلاعات مبادله می‌شدند.

توسعه فضاهای عمومی مقارن با رواج شعر و نقاشی میان مردم بود. دوره صفوی به سبب خروج ادبیات از انحصار دربار و نخبگان و رواج میان مردم نقطه عطف ادبیات ایران است.^{۱۲۴} در این دوره مجموعه گسترده‌ای از آثار ادبی به جای محافل نخبگان یا دربار برای مخاطبان در قهوه‌خانه‌ها نوشته می‌شدند،^{۱۲۵} که با نقد آثار نیز همراه بود. در دوره صفوی که پربرترین دوره ادبیات فارسی از حیث تعداد آثار انتقادی محسوب می‌شود، گفتگوهای انتقادی نیز در مکان‌های خصوصی و عمومی نظیر قهوه‌خانه‌ها

۱۲۰. درهم‌تنیدگی فضای شهری، معماری و باغ در خیابان چهارباغ به مثابه بخش شاخصی از طرح جدید اصفهان از طراحی چهارباغ به مثابه یک باغ، دیوار مشبک باغ‌های حکومتی و استفاده مردم از آن‌ها (نک: دلاواله، سفرنامه پیترو دلاواله، ۳۹) و طرح باز قهوه‌خانه‌ها در امتداد فضای شهری و نمای چوبی مشبک آن (Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 188) نشئت می‌گرفت.

۱۲۱. در سفرنامه‌ها از گفتگوی آزاد سیاسی در قهوه‌خانه‌ها و ناخوشایندی آن برای حکومت یاد شده است، نک: تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ۶۲؛ شاردن، سفرنامه شاردن، ۸۴۴.

122. Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 178, 210.

123. Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan", 210; Matthee, *The Pursuit of Pleasure*, 296.

۱۲۴. علیزاده اقدم و دیگران، «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی قرض‌گیری واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی»، ۱۹.

125. Emami, "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran", 165.

رواج داشت؛ همه این آثار و گفتگوها بر پایه دانش نبود، اما در هیچ دوره‌ای به این اندازه شعر و تحلیل آن مسئله عام اجتماعی نبوده است.^{۱۲۶} در خصوص نقاشی نیز گرچه پس از تسلط مغولان و پایان خلافت عباسیان، حرمت دینی آن برای دربار مطرح نبود و نقاشی مستقل از متن ظهور کرده بود، اما این هنر تا دوره صفوی همچنان انحصاری باقی ماند؛ در این دوره جایگاه نقاشی مستقل از متن تثبیت و عللی مانند کاهش حرمت نقاشی در جامعه با پیوندش با مذهب و ظهور قهوه‌خانه و ارائه نقاشی در آن سبب شد این هنر از انحصار دربار خارج شود و عمومیت یابد.^{۱۲۷} ورود مردم به آنچه پیش‌تر متعلق به طبقه‌ای خاص بود - از باغ‌های حکومتی تا ادبیات و نقاشی - شناسه مهمی در دوره صفوی است که سلیقه عمومی را به تدریج خارج از عرصه خصوصی توسعه می‌داد.

جنبه دیگری از ورود مردم به عرصه‌های جدید ملاحظه آن‌ها به مثابه مخاطب آثار بود. شکل‌گیری تجربه شهری متمایز در فضاهای شهری مبتنی بر حواس مخاطب، توجه به مقیاس انسانی و ارتباط ساختمان‌ها و فضاها با مخاطب علی‌رغم وسعت و ارتفاع زیاد، عدم تسلط کالبد بر فضا و درگیرکردن مخاطب با سازماندهی فضایی بیانگر اهمیت او و ادراکش در معماری و فضاهای شهری است. توجه به نقش مخاطب در فهم شعر و نیاز شعر به مخاطب آگاه برای ارزیابی، در شعر این دوره نیز مطرح بود.^{۱۲۸} همچنین شرحی که در برخی آثار نقاشی دوره صفوی وجود دارد و در آن روش کار، هدف طراحی، سفارش‌دهنده و نقاش معرفی شده‌اند، برقراری ارتباط با مخاطب و درگیرکردن او با اثر را به همراه داشته است.^{۱۲۹} لذا توجه به مخاطب اثر هنری منحصر به حوزه معماری نبوده و در شعر و نقاشی نیز نمود داشته است.

نتیجه‌گیری

در پاسخ پرسش اول پژوهش می‌توان گفت نوآوری در معماری و فضاهای شهری اصفهان دوره صفوی در سه وجه اصلی صورت گرفته و مشخصات آن با تقسیم‌بندی به ده وجه فرعی در جدول ۳ نشان داده شده است. در پاسخ پرسش دوم، بررسی نوآوری‌ها به احراز شش شناسه می‌انجامد که در دیگر حوزه‌ها نیز نمود دارند و نشان می‌دهند معماری در جایگاه وجهی از زمانه با دیگر وجوه هماهنگ بوده و با هم عصری را

۱۲۶. محبتی، از معنا تا صورت، ۸۴۱-۸۴۴.

۱۲۷. یزدان‌پناه، «تبیین روند پیدایش و عمومیت یافتن نقاشی به‌منزله یک رسانه هنری مستقل در جامعه ایران»، ۴۱-۵۰.

۱۲۸. طهماسبی، «گفت‌وگو ادبی - انتقادی در سبک هنری (باتکیه بر غزل‌های طالب آملی، کلیم کاشانی و صائب تبریزی)»، ۱۴۶، ۱۵۲.

۱۲۹. مهرابی و سلطانی، «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)»، ۱۰.

شکل می‌داده‌اند که گرچه در طی بیش از دو سده روندی کاملاً ثابت نداشت و در ابتدا و انتها با غلبه مذهبی بیشتر همراه بود، اما شناسه‌های آن ظهور زمانه‌ای نو را مقارن با آغاز دوران مدرن نشان می‌دهند (تصویر ۲): نمایش حکومت که سابقه‌ای طولانی دارد، در این دوره به واسطه یکپارچگی‌ای صورت می‌پذیرد که فقط به معنای ایجاد حکومتی متمرکز ناظر بر کشوری با هویت مشخص نیست، بلکه با حضور مردم معنا می‌یابد و به همین سبب فضاهای عمومی و شهری و برگزاری آیین‌های جمعی در آن اهمیت دارد. چنین نمایش شهری بر نگاهی متفاوت با قبل دلالت می‌کند که با نوعی تساهل همراه است و در آن مردم مطرح‌اند و حضورشان واجد اهمیت است. استفاده بیشتر از فضاهای شهری، امکان ورود به باغ‌های حکومتی، برخورداری از حق تفریح و تعامل در فضاهای وسیع، باز و مختص این امر در شهر همراه با عمومیت یافتن شعر و نقاشی، مردم را به عرصه‌هایی تازه وارد و با حقوقی جدید آشنا می‌کند و با مطرح شدن فرد در جایگاهی جدید و برخوردار از حقوق و اهمیتی که پیش‌تر وجود نداشته یا مقبول نبوده است همراه می‌شود. نقد ادبی و گفتگوهای سیاسی در تعاملات نیز هموارکننده مسیر حضور بیشتر مردم در اجتماع و پرسشگری است. قائل شدن سهم بیشتری برای مردم در جامعه تحولی است که از ساختاری با رواداری بیشتر و فراهم‌کننده امکان حضور و مشارکت‌های بیشتر ناشی می‌شود. این ساختار به‌ویژه متعلق به دوره شاه‌عباس یکم است که با تساهل مذهبی، تغییر ساختار قبیله‌ای و امتیازبخشی به سطوح پایین‌تر، تقویت دیوان‌سالاری و امکان دستیابی به مقام فارغ از اصل و نسب و بر پایه شایستگی و وفاداری به شاه شکل گرفت. گشایش در فضاهای عمومی و ارتباط سیاسی و تجاری با جهانی رو به گسترش، همراه با کاهش تعصب مذهبی در دوره او، توجهات این جهانی را که با افول تصوف امری پررنگ در دوره صفوی بود تشدید، و تنوع و تلفیق این دوره را با غلبه امور غیرمذهبی همراه کرد. این پژوهش با انتخاب موضعی تازه برای نگاه به دوره صفوی آغازگر مسیری است که در ادامه تبیین آغاز دوران مدرن در ایران را مدنظر قرار دارد. پژوهش‌های آتی با انتخاب مواضع دیگر برای نگاه به دوره صفوی می‌توانند فراهم‌کننده امکان شناختی جامع‌تر از این دوره باشند.

تصویر ۲. شناسه‌های دوره صفوی مبتنی بر نوآوری‌ها در حوزه معماری (منبع: نگارندگان)

فهرست منابع

- آقاجری، سید هاشم و ابراهیم مشفق‌فر. «تحلیل استراتژی نظامی ایران و مؤلفه‌های آن در عصر شاه‌عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ق)». مطالعات تاریخ فرهنگی ۱، ش. ۴ (تابستان ۱۳۸۹): ۱-۲۴.
- آقا داودی، محی‌الدین و ایمان زکریایی کرمانی. «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان، نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ». مطالعات هنر اسلامی ۱۳، ش. ۲۶ (تابستان ۱۳۹۶): ۱۹۱-۱۶۶.
- <https://doi.org/20.1001.1.1735708.1396.13.26.8.6>
- آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. «ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان». اثر ۲۴، ش. ۳۵ (۱۳۸۲): ۲۲-۳.
- احمدی، نزهت. «بازتاب زندگی اجتماعی زنان عصر صفوی در سفینه فطرت». تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری ۲۵، ش. ۱۶ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۶-۲۴.
- <https://doi.org/10.22051/hph.2016.2413>
- اسماعیلی، مراد. «بازتاب جلوه‌های لذت این جهانی در شعر، نقاشی و معماری عصر صفوی با رویکرد تطبیقی هنری رماک». پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی ۲، ش. ۴ (پاییز و زمستان ۱۳۹۹): ۳۶-۷۰.
- استیرلن، هانری. اصفهان، تصویر بهشت. ترجمه جمشید ارجمند. تهران: فرزاد، ۱۳۷۷.

اسفندیار، محمودرضا. «تصوف در سرزمین‌های گوناگون: ایران». در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۷.

اصلائی، حسام. «شیوه اجرای تزیینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو». گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵): ۱۲۳-۱۳۰.
اکبری، سارا و وحید سینانی. «دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران: تحول و میراث نهادی». پژوهش‌نامه علوم سیاسی ۱۷، ش. ۳ (شهریور ۱۴۰۱): ۴۶-۷.

<https://doi.org/10.22034/ipsa.2022.458>

الیاسی آزاد، فتانه. بررسی نوآوری‌های نقوش اسلیمی کاشی کاری عصر صفوی با تأکید بر نقوش ابداعی (مطالعه موردی: مساجد امام و شیخ لطف‌الله). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۶.

امیر شاه کرمی، سید عبدالعظیم. «بازخوانی مهندسی پل خواجه». گلستان هنر ۲، ش. ۴ (۱۳۸۵): ۸۱-۹۴.
انصاری، جمال. «هنر مقرنس‌سازی در آثار معماری ایران». موزه‌ها ۱، ش. ۱ (فروردین ۱۳۶۰): ۱۴-۲۷.
اهری، زهرا. «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نواز فضای شهری». گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵): ۴۸-۵۹.
اهری، زهرا. «شهر، جشن، خاطره تأملی در نسبت فضاها و جشن‌های شهری در دوران صفویان و قاجاریان». هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی ۳، ش. ۳ (مهر ۱۳۹۰): ۵-۱۶.

<https://doi.org/20.1001.1.22286020.1390.3.47.1.7>

اهری، زهرا. «ساخت اصفهان نو»: روایت‌ها و صورت‌های زندگی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش. ۲۶ (زمستان ۱۳۹۵): ۲۷-۳۸.

بابایی، سوسن. اصفهان و کاخ‌هایش: کشورداری، تشیع و معماری بزم در آغاز دوران ایران مدرن. ترجمه مصطفی امیری. تهران: فرهنگ جاوید، ۱۳۹۸.

بختیاری، فریبا. گل و میغ در هنرهای کاربردی ایران (عصر صفوی متأخر تا دوره قاجار آغازین). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۰.

برینیولی، ژان. «بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان». ترجمه داود طبایی. گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵): ۷۱-۶۰.

بزرگمهری، زهره، و آناهیتا خدادادی. آمودهای ایرانی (شناخت، آسیب‌شناسی و مرمت). تهران: سروش پایا، ۱۳۹۲.
بلر، شیلا و بلوم، جان‌اتان. هنر و معماری اسلامی (۲). ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۱.
بیاتی، هادی و محسن رستمی. «زمینه‌ها و دلایل گرایش اعتیاد به مواد مخدر در جامعه عصر صفوی از دیدگاه شاعران». تاریخ پزشکی ۱۶، ش. ۱۹ (۱۴۰۳): ۱-۱۸.

<https://doi.org/10.22037/mhj.v16i.40950>

پوپ، آرتر آپم. «دوره صفویه». ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. در سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ویراستاران آرتر آپم پوپ و فیلیس اکرم‌من، ۳/ ۱۳۶۳-۱۴۱۷. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.

پیرنیا، محمدریم. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش، ۱۳۸۷.
تاورنیه، ژان باتیست. سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر، ۱۳۸۳.
جنابدی، میرزاییگ. روضه‌الصفویه. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۸.

جیحانی، حمیدرضا و مریم رضایی‌پور. منظر باغ، سیر تحول، نقش شهری و اصول شکل‌گیری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات؛ کاشان: دانشگاه کاشان، ۱۳۹۶.
حبیب، فرشته. «تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (نمونه موردی: اصفهان - صفویه)». هویت شهر ۳، ش. ۴ (بهار و تابستان ۱۳۸۸): ۸۳-۹۴.

حبیبی، محسن. از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۷.

حسینی‌زاده، محمدعلی و امیر رضائی پناه. «کیفیت بازنمایی اندیشه ایرانی شهری در سنت تاریخ‌نگاری عصر صفوی (مبانی تکوین دگرباره امر سیاسی)». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام ۷، ش. ۱۳ (مهر ۱۳۹۵): ۵۱-۷۹.
حنایی، غزاله، داراب دیبا و حامد عابدینی. «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعه موردی: پل الله‌وردی‌خان)». باغ نظر ۱۸، ش. ۹۸ (مرداد ۱۴۰۰): ۲۱-۳۲.

<https://doi.org/10.22034/bagh.2020.246983.4655>

دلاواله، پیتر. سفرنامه پیتر دلاواله. ترجمه شعاع‌الدین شفا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
ذوالفقارزاده، حسن و نگار یوسفی. «تجلی بصری جایگاه معمار به‌مثابه هنرمند در کتیبه‌نگاری دوره صفوی». اثر ۴۵، ش. ۱ (بهار ۱۴۰۳): ۱۲۰-۱۰۱.

راوندی، مرتضی. تاریخ اجتماعی ایران. تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۶۹.
رضاسلطانی، زهرا و میترا شاطری. «گونه‌شناسی مضامین نقوش انسانی کاشی‌های دوره صفویه». نگارینه هنر اسلامی ۱۰، ش. ۲۵ (شهریور ۱۴۰۲): ۱۵۵-۱۳۸.

<https://doi.org/10.22077/nia.2023.5446.1623>

روح الهی، الهه، علی شجاعی اصفهانی و سعید قاسمی‌نژاد. «معرفی ساختار آب‌رسانی و چرخه آب در کاخ عالی‌قاپو اصفهان». مطالعات باستان‌شناسی ۱۶، ش. ۱ (فروردین ۱۴۰۳): ۲۰۷-۲۳۰.
رویمر، ه. ر. «دوره صفویان». ترجمه یعقوب آژند. در تاریخ ایران (دوره صفویان)، ۷-۱۶۰. تهران: جامی، ۱۳۸۸.

یوسفی و دیگران؛ شناسه‌های نوآوری دوره صفوی در معماری و فضاهاى شهری اصفهان / ۱۶۱

زارعی، محمدابراهیم. معماری ایران (از عصر صفوی تا عصر حاضر). تهران: سمت؛ همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۹۶.

سواری، محمد و علیرضا شیخی. «گونه‌شناسی ترکیب بصری و مضمونی گل و مرغ بر دیوارنگاره‌های کاخ‌های صفوی و الحاقات قاجاری». هنرهای صناعی اسلامی ۵، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۰): ۱۱۵-۱۲۸.

<https://doi.org/10.52547/jic.5.2.8>

سه دهی، یاسر. بازشناسی و تحلیل الگوهای معماری تالارهای شاهان صفوی در شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۵.

سیوری، راجر. ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۹.

شاردن، ژان. سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس، ۱۳۷۲.

شهابی نژاد، علی، رضا ابویی، محمود قلعه‌نویی و فرهنگ مظفر. «مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان». مرمت و معماری ایران ۴، ش. ۸ (پاییز و زمستان ۱۳۹۳): ۱-۱۷.

<https://doi.org/20.1001.1.23453850.1393.4.8.8.1>

شیخی، سمیه، شهاب شهیدانی و مینا فضائلی. «یکه صورت‌های رضا عباسی و مضامین اجتماعی عصر شاه‌عباس اول صفوی». پژوهش‌نامه تمدن ایرانی ۵، ش. ۲ (دی ۱۴۰۲): ۸۸-۱۱۸.

<https://doi.org/10.22103/jic.2024.21849.1230>

طبعی، محسن و فهیمه فاضل‌نسب. «بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان». هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی ۱۷، ش. ۳ (پاییز ۱۳۹۱): ۹۰-۸۱.

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2012.30376>

طهماسبی، فرهاد. «گفتمان ادبی - انتقادی در سبک هندی (باتکیه‌بر غزل‌های طالب آملی، کلیم کاشانی و صائب تبریزی)». پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی ۹، ش. ۳۴ (دی ۱۳۹۷): ۱۴۳-۱۶۲.

عالمی، مهوش. «باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها». ترجمه محسن جاوری. گلستان هنر ۲، ش. ۳ (۱۳۸۵): ۷۲-۹۱.

عالمی، مهوش. «باغ‌های شاهی صفوی، صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی». ترجمه مریم رضایی‌پور و حمیدرضا جیحانی. گلستان هنر ۴، ش. ۲ (۱۳۸۷): ۴۷-۶۸.

علیزاده اقدم، محمدباقر، محمد حریری اکبری، محمدعلی موسی‌زاده و ابراهیم زال. «زبان و جامعه: تحلیل اجتماعی قرض‌گیری واژگانی زبان‌های فارسی و ترکی از یکدیگر در دوره صفوی». زبان‌شناسی اجتماعی ۷، ش. ۲ (شهریور ۱۴۰۳): ۱۳-۲۵.

<https://doi.org/10.30473/il.2024.69155.1616>

علیزاده شرباف، مهرداد. کارکردهای قصه‌های منشور عصر صفوی در تکوین هویت ملی و مذهبی. رساله دکتري. مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۹.

علیزاده مقدم، بدرالسادات. «حیات اجتماعی دوره صفویه از منظر تذکره نصرآبادی». تاریخ و فرهنگ ۵۱، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۸): ۱۳۵-۱۵۱.

<https://doi.org/10.22067/jhc.v5i2.28078>

فتوحی، محمود. صد سال عشق مجازی: مکتب و طرز واسوخت در شعر فارسی قرن دهم. تهران: سخن، ۱۳۹۵.

فرشید نیک، فرزانه، رضا افهمی، مجتبی انصاری و لطف‌الله نبوی. «نقش تعادل پویا در شهرسازی اسلامی ایرانی عصر صفوی». نقش جهان ۵، ش. ۳ (مهر ۱۳۹۴): ۳۰-۴۰.

<https://doi.org/20.1001.1.23224991.1394.5.3.4.9>

فقیه ملک مرزبان، نسرين. «ایران» و «ایرانی» در فرهنگ و شعر صفوی. مطالعات ایران‌شناسی ۸، ش. ۲ (تابستان ۱۴۰۳): ۱-۳۳.

فلامکی، محمد منصور. «نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران». در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ۲/۳۹۹-۴۰۴. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.

فلامکی، محمد منصور. گستره‌های معماری. تهران: نشر فضا، ۱۳۸۹.

گالدیری، اوژینو. عالی‌قاو. ترجمه عبدالله جبل‌عاملی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۶۲.

گودرزی، حسین. «بازآفرینی مفهوم «ایران» در دوره صفویه و رابطه آن با هویت ملی». مطالعات ملی ۸، ش. ۲۹ (فروردین ۱۳۸۶): ۳-۳۰.

لاری دارابی، زینب و امیر مازیار. «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ۱۲، ش. ۳۳ (مهر ۱۴۰۱): ۳۸۳-۴۰۸.

<https://doi.org/10.22084/nb.2021.21501.2128>

مجتهدزاده، روح‌الله و زهرا نام‌آور. «جستاری در ریشه‌های پیدایش تالار در معماری عصر صفوی». مطالعات معماری ایران ۹، ش. ۱۷ (مرداد ۱۳۹۹): ۳۵-۵۶.

<https://doi.org/10.22052/9.17.35>

محبتی، مهدی. از معنا تا صورت: طبقه‌بندی و تحلیل ریشه‌ها، زمینه‌ها، نظریه‌ها، جریان‌ها، رویکردها، اندیشه‌ها و آثار مهم نقد ادبی در ایران و ادبیات فارسی. تهران: سخن، ۱۳۸۸.

مروج تربتی، خاطره و حسین پورنادری. «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجه‌بر اساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان». باغ نظر ۱۰، ش. ۲۷ (دی ۱۳۹۲): ۶۱-۷۰.

مکی‌نژاد، مهدی. تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزیینات معماری. تهران: سمت، ۱۳۸۷.
موسوی، سید ناصر، مجید نقدی و احمد اولیایی. «بررسی عناصر شکل‌دهنده نظام ارتباطاتی در زمان صفویه». اسلام و مطالعات اجتماعی ۱۱، ش. ۴ (فروردین ۱۴۰۳): ۱۵۷-۱۸۵.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2024.65943.1991>

مهرابی، فاطمه و سید حسن سلطانی. «نقاشی خودآگاه در عصر صفوی (نمونه مطالعاتی: آثار صادقی بیگ کتابدار)». هنرهای صناعی ایران ۶، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۲): ۵-۲۰.

<https://doi.org/10.22052/hsi.2023.252884.1121>

نجفیان، محمدجواد، پرویز اقبالی و یاسر حمزوی. «مطالعه تطبیقی شیوه اجرایی آرایه گچی کشته‌بری با سایر آرایه‌های گچی در معماری دوره صفویه». مطالعات باستان‌شناسی پارسه ۸، ش. ۳۰ (۱۴۰۳): ۳۰۹-۳۳۶.

<https://doi.org/10.61882/PJAS.8.30.309>

نعیم‌ا، غلامرضا. سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سروش دانش، ۱۳۹۵.
هیلن براند، رابرت. «معماری ایران در دوره صفویان». ترجمه یعقوب آژند. در تاریخ ایران (دوره صفویان)، ۴۰۳-۴۹۵. تهران: جامی، ۱۳۸۸.

یزدان‌پناه، محمد مصطفی. «تبیین روند پیدایش و عمومیت‌یافتن نقاشی به‌منزله یک رسانه هنری مستقل در جامعه ایران». کیمیای هنر ۱۳، ش. ۵۲ (پاییز ۱۴۰۳): ۳۹-۵۵.

<https://doi.org/10.22034/13.52.39>

Babaie, Sussan. "Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture 1501-76". In *Hunt for Paradise: Court Arts of Iran*, edited by J. Thompson & S. Canby, 27-47. London: New York: The British Museum and the Asia Society, 2003.

Babaie, Sussan. "Chasing after the Muhandis: Visual Articulations of the Architect and Architectural Historiography". In *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*, edited by Kishwar Rizvi, 21-44. Brill, 2017.

Babaie, Sussan. "Safavid Architecture". In *The Safavid World*, edited by Rudi Matthee. Routledge, 2022.

Babaie, Sussan, & Cigdem Kafescioglu. "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era". In *A Companion to Islamic Art and Architecture*, edited by Finbarr Barry Flood & Gulru Necipoglu, Vol. II, 846-873. Wiley Blackwell, 2017.

Babayan, Kathryn. "The Topography of Travel in Early Modern Persianate Landscapes". *Harvard Library Bulletin* 23, n. 1-2 (2012): 25-34.

Emami, Farshid. "Coffeehouses, Urban Spaces, and the formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan". *Muqarnas*, n. 33 (2016): 177-220.

https://doi.org/10.1163/22118993_03301P008

Emami, Farshid. "Discursive Images and Urban Itineraries: Literary Form and City Experience in Early Modern Iran". *The Journal for Early Modern Cultural Studies* 18, n. 3 (2018): 154-186.

Emami, Farshid. *Isfahan: Architecture and Urban Experience in Early Modern Iran*. Pennsylvania State University Press, 2024.

Emami, Farshid. "Sensing Time and Sound in Safavid Isfahan: The Clocks of the meydan-I Naqsh-I Jahan". In *Regime Change: New Horizons in Islamic Art and Visual Culture*, edited by Christiane Gruber & Bihter Esener, 110-127. Gingko Library, 2024.

Ferreiro, Maria de Fatima, Fayaz Ahmad Sheikh, Merli Reidolf, Cristina de Sousa, & Saradindu Bhaduri. "Tradition and Innovation: Between Dynamics and Tensions". *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development* 11, n. 5 (2019): 533-542.

<https://doi.org/10.1080/20421338.2018.1558743>

Floor, Willem. "Trade in Safavid Iran". In *The Safavid World*, edited by Rudi Matthee. Routledge, 2022.

Luschey, Heinz. "The Pul-I Khwaju in Isfahan: A Combination of Bridge, Dam and Water Art". *Iran* 23 (1985): 143-151.

<https://doi.org/10.2307/4299757>

Matthee, Rudi. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600- 1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Matthee, Rudi. *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500- 1900*. Princeton University Press, 2005.

Matthee, Rudi. *The Safavid World*. Routledge, 2022.

Necipoglu, Gulru. "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture". *Muqarnas*, n. 10 (1993): 169-180.

<https://doi.org/10.2307/1523183>

Necipoglu, Gulru. "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces", *Ars Orientalis*, n. 23

(1993): 303-342.

Rizvi, Kishwar. *The Safavid Dynastic Shrine: Architecture, Religion and Power in Early Modern Iran*. London: New York: I.B. TAURIS, 2011.

Rizvi, Kishwar. *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*. Brill, 2017.

Trapido, Denis. "How Novelty in Knowledge Earns Recognition: The Role of Consistent Identities", *Research Policy* 44, n. 8 (2015): 1488-1500.

<https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.05.007>

Welch, Anthony. *Shah Abbas & the Arts of Isfahan*. New York: The Asia Society Inc, 1973.

Zandieh, Mahdi. *Transformation of Urban Landscape Architecture in Iran: A Comparative Analysis of Traditional & Modern Approach to Urban Landscape Architecture in the Safavid (1501- 1725) & The Pahlavi (1921-1979) Periods (Case Study: The city of Isfahan)*. Qazvin: Imam Khomeini International University, 2020.

Zand Vosoughi, Noushin. *Social Sustainability and Public Life in Iranian Squares: The Case of Naghshe Jahan Square*. PhD thesis. Sheffield: School of Architecture, University of Sheffield, 2014.

Transliterated Bibliography

Aharī, Zahrā. "Khīyābān Chāhār Bāgh Isfahan, Mafhūmī Nū az Fazāy Shahri". *Gulistān Hunar* 2, no. 3 (2006/1385): 48-59.

Aharī, Zahrā. "Shahr, Jashn, Khātirih Ta'muḥ dar Nisbat Fazā-hā va Jashn-hā-yi Shahri dar Durān Šafaviyān va Qājāriyān". *Hunar-hā-yi Zibā-Mi' mārī va Shahrsāzi* 3, no. 3 (Mīhr 2011/1390): 5-16.

Aharī, Zahrā. "Šakht "Isfahān Nū": Rivāyat-hā va Šurat-hā-yi Zindigī". *Muṭālī'āt-i Shahr Irānī Islāmī*, no. 26 (winter 2017/1395): 27-38.

Aḥmadī, Nuzhat. "Bāztāb Zindigī Ijtimā'ī Zanān 'Ašr Šafaviyih dar Safinih Fiṭrat". *Tārīkh-nigārī va Tārīkh-nigārī* 25, no.16 (autumn and winter .2015/1394): 6-24.

Akbarī, Sārā va Vaḥīd Sināyī. "Dawlat Šafaviyah va Bāzpiykarbandī Jāmi'ah Irān; Taḥavul va Mirāš Nahādī". *Pazhūhishnāmah 'Ulūm-i Siyāsī* 17, no. 3 (Shahrivar 2022/1401): 7-46.

Amīr Shāh Karamī, Sayyid 'Abd al-'Azīm. "Bāzkhānī Muhandisī Pul Khājū". *Gulistān Hunar* 2, no. 4

(2006/1385): 81-94.

Anṣārī, Jamāl. "Hunar Muqarnas dar Āsar Mi'mārī Irān". *Mūzah-hā* 1, no. 1 (Farvādīn 1981/1360): 14-27.

Aṣlānī, Ḥisām. "Shīvīh Ijrāy Taz'īnāt Kushtihburī dar Kākh 'Ālī Qāpū". *Gulistān Hunar* 2, no. 3 (2007/1385): 123-130.

'Ālamī, Mahvash. "Bāgh-hā-yi Durīh Ṣafavī: Gūnih-hā va Ulgū-hā". *Translated by Muḥsin Jāvārī, Gulistān Hunar* 2, no. 3 (2006/1385): 72-91.

'Ālamī, Mahvash. "Bāgh-hā-yi Shāhī Ṣafavī, Ṣaḥnih-ī barāy Namāyish Marāsīm Salṭanatī va Ḥaqānīyat Siyāsī". *Translated by Maryam Rizāyīpūr va Ḥamid Rizā Jiyhānī, Gulistān Hunar* 4, no. 2 (2008/1387): 47-68.

'Alizādīh Aqdam, Muḥammad Bāqir, Muḥammad Ḥarīrī Akbarī, Muḥammad Alī Mūsazādīh va Ibrāhīm Zāl. "Zabān va Jāmī'ah: Taḥlīl Ijtimā'ī Qarzgīrī Vāzigānī Zabān-hā-yi Fārsī va Turkī az Yikdigar dar Durīh Ṣafavī". *Zabānshināsī Ijtimā'ī* 7, no. 2 (Shahrivar 2024/1403): 13-25.

'Alizādīh Sha'rba'f, Mihrdād. *Kārkird-hā-yi Qiṣh-hā-yi Mansūr 'Aṣr-i Ṣafavī dar Takvīn Huvīy-i Millī va Mazhabī*. Risālīh-yi Dukturā, Mashhad: Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, 2020/1399.

'Alizādīh Muqadam, Badr al-Sādāt. "Ḥayāt Ijtimā'ī Durīh-yi Ṣafavīyih az Manẓar Tazkarah Naṣrābādī". *Tārīkh va Farhang* 51, no. 2 (autumn and winter 2020/1398): 135-151.

Āqājārī, Sayyid Ḥāshim va Ibrāhīm Mushfiqfār. "Taḥlīl Istirātizhī Nizāmī Irān va Mu'allafah-hā-yi ān dar

'Aṣr Shāh 'Abbās Buzurg (1587-1628/996-1038). *Muṭālī'āt Tārīkh Farhangī* 1, no. 4 (Summer 2011/1389): 1-24.

Āqā Dāvudī, Muḥy al-Dīn va Imān Zakariyāyī Kirmānī. "Taḥlīl Mazāmin va Kārkird-hā-yi Katībīh-hā-yi Madāris 'Aṣr Ṣafavīyih Isfahān, Nimūnih Mūrīdī: Masjid-Madrisah Chāhār Bāgh". *Muṭālī'āt-i Hunar-i Islāmī* 13, no. 26 (Summer 2018/1396): 166-191.

Āyat Allāh Zādīh Shīrāzī, Bāqir. "Irān va Jahān Islām az Nigāh Isfahān dar Shahr Muzah Naqsh Jahān". *Āsar* 24, no. 35 (2003/1382): 3-22.

Bābāi, Sūsan. *Isfahān va Kākh-hā-Yash: Kishvardārī, Tashayyū' va Mi'mārī Bazm dar Āghāz Durān Irān Mudīrīn*. *Translated by Muṣṭafā Amīrī*. Tehran: Farhang Jāvid, 2020/1398.

Bakhtiyārī, Farībā. *Gul va Murgh dar Hunar-hā-yi Kārburdī Irān ('Aṣr-i Ṣafavī Muti'akhir tā Dawrah-yi Qājār Āghāzīn)*. Master Thesis, Tehran: Dānishkadīh Hunar va Mi'mārī, Tarbiat Modares University, 2012/1390.

Bayātī, Ḥādī va Muḥsin Rustamī. "Zamīnih-hā va Dalāyil Girāyish Itiyād bi Mavād Mukhadir dar Jāmī'ah-yi

‘Aṣri Ṣafavī az Didgāh Shā‘irān". *Tārīkh Pizishki* 16, no. 19 (2024/1403): 1-18.

Blair, Sheila; Bloom, Jonathan. *Hunar va Mi‘mārī Islāmī (2). Translated by Ya‘qūb Āzhand*, Tehran: Samt, Farhangistān-i Hunar, 2002/1381.

Brignoli, Jean. "Biynish Shāh ‘Abbās: Shahrāsāzi Salṭanatī Isfahān". *Translated by Dāwūd Ṭabāyī. Gulistān Hunar* 2, no. 3 (2006/1385): 60-71.

Buzurgmihri, Zuhrih va Ānāhita Khudādādī. *Āmūd-hā-yi Irānī (Shinākht, Āsībshināsī va Maramat)*. Tehran: Surūsh Pāyā, 2013/1392.

Chardin, Jean. *Safarnāmah Chardin. translated by Iqbāl Yāghmāyī*, Tehran: Tūs, 1993/1372.

Della Valle, Pietro. *Safarnāmah Pietro Della Valle. translated by Shujā‘ al-Dīn Shafā*, Tehran: Shirkat-i Intishārāt ‘Ilmī va Farhangī, 1991/1370.

Dhūlfaqarzādih, Ḥasan va Nigār Yūsufi. "Tajālī Baṣarī Jāyghāh Mi‘mār bi Muṣābih Hunarmand dar Katīnihnigārī Dūrih-yi Ṣafavī". *Aṣar* 45, no. 1 (spring 2024/1403): 101-120.

Falāmaki, Muḥammad Manṣūr. "Nūāvarī-hā-yi Mi‘mārānih Ṣafavī, Digargūnī Barāy Māndigārī Arzish-hā va Maḥmūm-hā dar Mi‘mārī Irān". dar *Majmū‘ah Maqālāt Kungirih-yi Tārīkh Mi‘mārī va Shahrāsāzi Irān*. Tehran: Sāzimān-i Mirās-i Farhangī-i Kishvar, 1995/1374.

Falāmaki, Muḥammad Manṣūr. *Gustarih-hā-yi Mi‘mārī*. Tehran: Nashr Fazā, 2010/1389.

Faqīh Malik Marzbān, Nasrīn. "Irān" va "Irānī" dar Farhang va Shi‘r Ṣafavī". *Muṭālī‘āt Irānshināsī* 8, no. 2 (summer 2024/1403): 1-33.

Farshīd Nik, Farzānih, Rizā Afhamī, Muṭabā Anṣārī Luṭf Allāh Nabavī. "Naqsh Ta‘ādul Pūyā dar Sharhsāzi Islāmī Irānī ‘Aṣr-i Ṣafavī". *Naqsh Jahān* 5, no. 3 (Mīhr 2015/1394): 30-40.

Futūḥī, Maḥmūd. *Ṣad Sāl ‘Ishq Majāzī: Maktab va Tarz Vāsūkht dar Shi‘r Fārsī Qarn Dahum*. Tehran: Sukhan, 2017/1395.

Galdieri, Eugenio. *‘Alī Qāpū. translated by ‘Abd Allāh Jabal ‘Āmulī*. Tehran: Sāzimān Millī Hifāzat Āṣār Bāstānī Irān, 1983/1362.

Gūdarzī, Ḥusayn. "Būzāfarīnī Maḥmūm Irān dar Dūrih Ṣafavīyih va Rābiṭih-yi ān bā Hūviyat Millī". *Muṭālī‘āt Millī* 8, no. 29 (Spring 2007/1386): 3-30.

Ḥabīb, Firishtih. "Taḥlīlī az Ta‘āmul Farhang va Kālbud Shahr (Nimūnah Mavridī: Isfahān-Ṣafavīyah)". *Hūviyat Shahr* 3, no. 4 (spring and summer 2009/1388): 83-94.

Ḥabībī, Muḥsin. *Az Shār tā Shahr; Taḥlīlī Tārīkhī az Maḥmūm Shahr va Sīmā-yi Kālbudī ān, Tafākur va Ta’athur*. Tehran: University of Tehran, 2019/1397.

- Ḥanāyī, Ghazālīh, Dārāb Dibā va Ḥamid ‘Ābidīnī. "Tarjum Fażāyī Tasāmuḥ Quḍrat dar Isfahān ‘Aşri Şafavī (Muṭālī‘ah-yi Mavridī: Pul Allāh Virdikhān)". *Bāgh Naẓar* 18, no. 98 (Murdād 2021/1400): 21-32.
- Hillenbrand, Robert. "Mi‘mārī Irān dar Dūrih-yi Şafavīyān". *Translated by* Ya‘qūb Āzhand. Dar *Tārikh-i Irān (Dūrih-yi Şafavīyān)*. Tehran: Jāmī, 2010/1388.
- Ḥusaynīzādīh, Muḥammad ‘Alī va Amīr Rizā‘īpanāh. "Kiyfiyat Bāznamāyī Andīshih-yi Irānshahrī dar Sunat Tārikhnigārī ‘Aşri Şafavī (Mabānī Takvīn Digarbārih Amr Siyāsī)". *Tārikhnāmah Irān Ba‘d az Islām* 7, no. 13 (Mīhr 2016/1395): 51-79.
- Ilyāsī Āzād, Fatānah. *Barrisi Nūāvarī-hā-yi Nuqūsh Islīmī Kāshikārī ‘Aşri Şafavī ba Ta‘kid bar Nuqūsh Ibdā‘ī (Muṭālī‘ah-yi Mūridī: Masājīd Imām va Shaykh Luṭf Allāh)*. Master Thesis, Isfahān: Dānishkadīh-yi Ḥifāẓat va Maramat, Art University of Isfahan, 2018/1396.
- Isfandiār, Maḥmūd Rizā. "Taşavvūf dar Sarzamīn-hā-yi Gūnāgūn: Irān". dar *Dā‘ira al-Ma‘ārif Buzurg Islāmī*, zir naẓar Khāzim Mūsavī Bujnūrdī. Tehran: Markaz Dā‘ira al-Ma‘ārif Buzurg Islāmī, 2009/1387.
- Ismā‘īlī, Murād. "Bāztāb Jilvīh-hā-yi Lazāt In Jahānī dar Shi‘r, Naqāshī va Mi‘mārī ‘Aşr Şafavī bā Rūykard Taṭbiqī Henry Remak". *Pazhūhish-hā-yi Biyn Rishtih-i Adabī* 2. No. 4 (autumn and winter 2020/1399): 36-70.
- Jiyhānī, Ḥamid Rizā va Maryam Rizāyīpūr. *Manzar Bāgh, Siyr Taḥavvūl, Naqsh Shahrī va Uşul Shiklgīrī*. Tehran: Pazhūhishgāh Farhang va Ḥunar va Irtibātāt, Kashan: University of Kashan, 2017/1396.
- Junābadī, Mīrzā Bayg. *Rawḍa al-Şafāwīya*. ed. Ghulāmriżā Ṭabāṭabāyī Majd. Tehran: Bunyād Mūqūfāt-i Duktur Maḥmūd Afshār, 1999/1378.
- Lārī Dārābī, Zīynab va Amīr Māziyār. "Jāygāh Tafriḥ va Tafarij dar Kālbud va Ḥayāt Shahrī Isfahān ‘Abbāsī". *Pazhūhish-hā-yi Bāstānshināsī Irān* 12, no. 33 (Mīhr 2022/1401): 383-408.
- Makīzīzhād, Maḥdī. *Tārikh-i Ḥunar Irān dar Durīh-yi Islāmī: Taẓīnāt-i Mi‘mārī*. Tehran: Samt, 2009/1387.
- Mīhrābī, Fātimah va Sayyid Ḥasan Sultānī. "Naqāshī Khudāgāh dar ‘Aşr Şafavī (Nīmūnih-yi Muṭālī‘atī: Āsar Şādiqī Biyg Kitābdār)". *Hunarhā-yi Sanā‘ī Irān* 6, no. 2 (autumn and winter 2023/1402): 5-20.
- Muḥibatī, Maḥdī. *Az Mi‘mā tā Şūrat: Ṭabaqīhbandī va Taḥlīl Rishih-hā, Zamīnih-hā, Naẓariyih-hā, Jarayān-hā, Rūykard-hā, Andīshih-hā va Āsar Muhim Naqd Adabī dar Irān va Adabiyāt Fārsī*. Tehran: Sukhan, 2009/1388.
- Mujtahidzādīh, Rūḥ Allāh va Zahrā Nāmāvar. "Justārī dar Rīshih-hā-yi Piyyāyish Tālār dar Mi‘mārī Aşr-i Şafavī". *Muṭālī‘āt Mi‘mārī Irān* 9, no. 17 (Murdād 2020/1399): 35-56.
- Muravij Turbatī, Khāṭirih va Ḥusayn Pūrnādīrī. "Barrisi Tadāvum Sunat-hā-yi Mu‘āthir dar Shiklgīrī Pul

Khūjū bar Asās Muṭālī‘ah-yi Taṭbiqī Pul-hā-yi Thārikhī Shahr Isfahān". Bāgh Nazar 10, no. 27 (Diy 2013/1392): 61-70.

Mūsavi, Sayyid Nāsir, Majīd Naqdi va Aḥmad Avliyāyī. "Barrisī ‘Anāsur Shikldahandih-yi Nizām Irtibāṭātī dar Zamān Šafaviyih". *Islām va Muṭālī‘āt Ijtimā‘ī* 11, no. 4 (Farvādīn 2024/1403): 157-185.

Na‘imā, Ghulām Rizā. *Sīyr Tahavvūl Mi‘mārī Irān dar Durih-yi Islāmī*. Tehran: Surūsh Dānish, 2016/1395.

Najafiyān, Muḥammad Javād; Parviz Iqbālī va Yāsir Ḥamzavi. "Muṭālī‘ah-yi Taṭbiqī Shiviḥ Ijrāyī Ārāyih-yi Gachī Kushtihburī bā Sayir Ārāyih-hā-yi Gachī dar Mi‘mārī Durih-yi Šafavi". *Muṭālī‘āt-i Bāstānshināsī Pārsīh* 8, no. 30 (2024/1403): 309-336.

Pope, Arthur Upham. "Durih-yi Šafaviyān". *Translated by* Bāqir Āyat Allāh Zādiḥ Shīrāzī, dar *Sīyrī dar Hunar Irān az Durān-i pīsh az Tārikh tā Imrūz*. ed. Arthur Upham Pope va Phyllis Ackerman. Tehran: Shirkat-i Intishārāt-i ‘Ilmī va Farhangī, 2008/1387.

Pirniyā, Muḥammad Karīm. *Sabkshināsī Mi‘mārī Irānī*. Tehran: Surūsh Dānish, 2008/1387.

Ravḥ Lāhī, Ilāhiḥ, ‘Alī Shujā‘ī Isfahānī va Sa‘īd Qāsimīnizhād. "Mu‘arifi Šakhtār Ābrisānī va Charkhiḥ āb dar Kākh ‘Alī Qāpūy Isfahān". *Muṭālī‘āt Bāstānshināsī* 16, no. 1 (Farvādīn 2024/1403): 207-230.

Rāvandi, Murtaẓā. *Tārikh-i Ijtimā‘ī Irān*. Tehran: Intishārāt Nigāh, 1990/1369.

Rizā Sulṭānī, Zahrā va Mitrā Shātrī. "Gūnihshināshī Mazāmīn Nuqūsh Insānī Kāshī-hā-yi Durih-yi Šafaviyih". *Nigārīnīh Hunar Islāmī* 10, no. 25 (Shahrīvar 2023/1402): 138-155.

Roemenr, Hans Robert. "Durih-yi Šafaviyān". *Translated by* Ya‘qūb Āzhand. Dar *Tārikh-i Irān (Durih-yi Šafaviyān)*. Tehran: Jāmī, 2010/1388.

Savārī, Muḥammad va ‘Alī Rizā *Shaykhī*. "Gūnihshināshī Tarkīb Başarī va Mazmūnī Gul va Murgh bar Divārīgāriḥ-hā-yi Kākh-hā-yi Šafavī va Ilḥāqāt Qājārī". *Hunarhā-yi Sanā‘ī Irān* 5, no. 2 (autumn and winter 2021/1400): 115-128.

Savory, Roger. *Irān ‘Aşri Šafavī. translated by* Kāmbīz ‘Azīzī. Tehran: Nashr Markaz, 2010/1389.

Shahābīnizhād, ‘Alī, Abūyī, Rizā va Maḥmūd Qalīhnūyī va Farhang Muẓafar. "Miqyās Insānī dar Miydān Naqsh Jahān Isfahān". *Maramat va Mi‘mārī Irān* 4, no.8 (autumn and winter 2014/1393): 1-17.

Shaykhī, Sumayih, Shahāb Shahīdānī va Mīnā Fazā‘ī. "Yikih Šurat-hā-yi Rizā ‘Abbāsī va Mazāmīn Ijtimā‘ī ‘Aşri Shāh‘Abbās Avval Šafavī". *Pazhūhishnāmāh Tamadun Irānī* 5, no. 2 (Diy 2023/1402): 88-118.

Si Dihī, Yāsir. *Bāzshināsī va Taḥlīl Ulḡū-hā-yi Mi‘mārī Tālār-hā-yi Shāhān Šafavī dar Shahr Isfahān*. Master Thesis, Isfahān: Dānishkadīh Mi‘mārī va Shahr-sāzī, Art University of Isfahan, 2016/1395.

Stierlin, Henri. *Isfahān Taşvīr Bihisht. Translated by* Jamshīd Arjmand, Tehran: Furuzān, 1998/1377.

Ṭabasī, Muḥsin va Fahīmih Fāzil Nasab. "Bāzshināsī Naqsh va Ta'sīr Jarīyān-hā-yi Fikrī 'Aṣrī Ṣafavī dar Shiklgīrī Vurūdi Masājīd Maktab Isfahān". *Hunar-hā-yi Zibā-Mi' mārī va Shahrāsāzī* 17, no. 3 ((autumn 2013/1391): 81-90.

Ṭahmāsibī, Farhād. "Guftimān Adabī-Intiqāī dar Sabk Hindī (bā Takīdih bar Ghazal-hā-yi Ṭalīb Āmulī, Kalīm Kāshānī va Ṣā'ib Tabrīzī)". *Pazhūhish-hā-yi Naqd Adabī va Sabkshināsī* 9, no. 34 (Diy 2018/1397): 143-162.

Tavernier, Jean Baptiste. *Safarnāmih Tavernier. translated by* Ḥamīd Arbāb Shīrānī. Tehran: Nīlūfar, 2004/1383.

Yazdānpanāh, Muḥammad Muṣṭafā. "Tabyīn Ravand Pīdāyish va 'Umūmiyat Yāftan Naqāshī bi Manzalihi-yi Yik Risānih Hunarī Mustaqil dar Jāmi'ih Irān". *Kīmīyāy Hunar* 13, no. 52 (Autumn 2024/1403): 39-55.

Zārī'ī, Muḥammad Ibrāhīm. *Mi' mārī Irānī (az 'Aṣrī Ṣafavī tā 'Aṣrī Ḥāzīr)*. Tehran: Samt; Hamidān: Abu Ali Sina University, 2018/1396.